

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORY AND CULTURE
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

№ 2

ԵՐԵՎԱՆ - ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ, YSU PRESS
2021

*Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Գլխավոր խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Էդիկ Մինասյան

Խմբագրական խորհուրդ՝

Աշոտ Մելքոնյան (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պ.գ.դ., պրոֆ.), Արամ Սիմոնյան (ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պ.գ.դ., պրոֆ.), Ալբերտ Ստեփանյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Հայկ Ավետիսյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Լևոն Չուգասյան (արվ.գ.դ., պրոֆ.), Համլետ Պետրոսյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Արման Եղիազարյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Հայկազ Հովհաննիսյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Աշոտ Ներսիսյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Աշոտ Հայրունի (պ.գ.դ., պրոֆ.), Վալերի Թունյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Վանիկ Վիրաբյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Ռաֆիկ Նահապետյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Հակոբ Հարությունյան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Հովիկ Գրիգորյան (պ.գ.թ., դոց.), Մխիթար Գաբրիելյան (պ.գ.թ., դոց.), Էդգար Հովհաննիսյան (պ.գ.թ., դոց.):

Главный редактор - докт. ист. наук, проф. Эдик Минасян

Редакционная коллегия:

Ашот Мелконян (академик НАН РА, д.и.н., проф.), Арам Симонян (чл.-кор. НАН РА, д.и.н., проф.), Альберт Степанян (д.и.н., проф.), Айк Аветисян (д.и.н., проф.), Левон Чугасзян (д. иск. н., проф.), Гамлет Петросян (д.и.н., проф.), Арман Егиазарян (д.и.н., проф.), Айказ Оганесян (д.и.н., проф.), Ашот Нерсисян (д.и.н., проф.), Ашот Айруни (д.и.н., проф.), Валерий Тунян (д.и.н., проф.), Ваник Вирабян (д.и.н., проф.), Рафик Напетян (д.и.н., проф.), Акоб Арутюнян (д.и.н., проф.), Овик Григорян (к.и.н., доц.), Мхитар Габриелян (к.и.н., доц.), Эдгар Оганнисян (к.и.н., доц.).

Editor-in-Chief: Doctor of Sciences, Prof. Edik Minasyan

Editorial Board:

Ashot Melkonyan (Academician of NAS RA, Doctor of Sciences, Prof.), Aram Simonyan (Corresp. Member of NAS RA, Doctor of Sciences, Prof.), Albert Stepanyan (Doctor of Sciences, Prof.), Hayk Avetisyan (Doctor of Sciences, Prof.), Levon Chugaszyan (Doctor of Arts, Prof.), Hamlet Petrosyan (Doctor of Sciences, Prof.), Arman Yeghiazaryan (Doctor of Sciences, Prof.), Haikaz Hovhannisyan (Doctor of Sciences, Prof.), Ashot Nersisyan (Doctor of Sciences, Prof.), Asot Hayruni (Doctor of Sciences, Prof.), Valeri Tunyan (Doctor of Sciences, Prof.), Vanik Virabyan (Doctor of Sciences, Prof.), Rafik Nahapetyan (Doctor of Sciences, Prof.), Hakob Harutunyan (Doctor of Sciences, Prof.), Hovik Grigoryan (PhD in History, Associate Prof.), Mkhitar Gabrielyan (PhD in History, Associate Prof.), Edgar Hovhannisyan (PhD in History, Associate Prof.).

ISSN 1829-2771

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Էդիկ Մինասյան - ՀԱՅ-ԹՈՒՐԷԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	6
Эдик Минасян - АРМЯНО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ РА	26
Edik Minasyan - ARMENIAN-TURKISH RELATIONS DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE OF THE RA	28
Էդուարդ Չոհրաբյան - ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓՈՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1930-1980-ԱԿԱՆ ԹԹ.	31
Эдуард Зограбян - ПРОЦЕСС ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ АРМЯНСКОГО ОБЩЕСТВА В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ С 1930 ПО 1980-ЫЕ ГОДЫ	39
Eduard Zohrabyan - THE PROCESS OF IDEOLOGICAL TRANSFORMATION OF SOCIETY IN Soviet Armenia in 1930-1980	39
Ֆելիքս Մովսիսյան - ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 1840-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՈՒԱՆԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ	40
Феликс Мовсисян - АРМЯНСКАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ ОБ ИРЛАНДСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ 1840-Х ГОДОВ	57
Feliks Movsisyan - ARMENIAN PUBLIC OPINION ON THE IRISH NATIONAL MOVEMENT OF THE 1840s	57
Валерий Тунян - ПОБОРНИКИ ОТРИЦАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН	59
Վալերի Թունյան - ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐԺՄԱՆ ԶԱՏԱԳՈՎՆԵՐԸ	64
Valery Tunyan - DEFENDERS OF THE DENIAL OF THE ARMENIAN GENOCIDE	64
Վանիկ Վիրաբյան - ԱԶԳԱՄԻՋՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՆՏԱՆՏԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎՎԱՍՈՒՄ 1917 Թ. ՀՐԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ	65
Ваник Виравбян - МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ И АНТАНТОВСКИЕ ГОСУДАРСТВА В ЗАКАВКАЗЬЕ ПОСЛЕ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА	82
Vanik Virabyan - INTERETHNIC DEVELOPMENTS AND THE ENTENTE STATES IN TRANSCAUCASIA AFTER THE OCTOBER 1917 REVOLUTION	82
Սարգիս Գրիգորյան - ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՎ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ	84
Саргис Григорян - АКТИВНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИСЛАМИСТОВ НА КАВКАЗЕ И БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ	91
Sargis Grigoryan - ACTIVITY OF AZERBAIJANI ISLAMISTS IN THE CAUCASUS AND IN THE MIDDLE EAST	92
Նարա Սարգսյան - ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԶԱՐԴԵՐԻ ՀՈԳԵՔԱՆԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄԸ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆԻ «ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՅ» ՎԻՊԱԿՈՒՄ	93
Нара Саргсян - ОТРАЖЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ХАМИДИЙСКОЙ РЕЗНИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АРПИАР АРПИАРЯНА "БАГРОВОЕ ПРИНОШЕНИЕ"	101
Nara Sargsyan - THE REFLECTION OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF HAMIDIAN MASSACRES IN ARPIAR ARPIARYAN'S NOVELETTE "THE CRIMSON OFFERING"	101
Էդգար Չախոյան - Վրաստան-ԱՄՆ դիվանագիտական հարաբերությունները Միխեիլ Սաակաշվիլիի նախագահության առաջին շրջանում (2004-2007 թթ.)	102
Эдгар Чахойан - ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ГРУЗИИ И США ПРИ ПЕРВОМ ПРЕЗИДЕНТСКОМ СРОКЕ МИХАИЛА СААКАШВИЛИ (2004-2007 гг.)	112
Edgar Chakhoyan - DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN GEORGIA AND THE USA DURING THE FIRST PERIOD OF THE PRESIDENCY OF MIKHAIL SAAKASHVILI (2004-2007)	113
Արման Տաֆարյան - Օ НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ КОНВЕРГЕНТНОЙ И МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ	114
Արման Սաֆարյան - ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՎԵՐԳԵՆՏ և ՄՈՒԼՏԻՄԵԴԻԱՅԻՆ ԴԻԱՅԻՆ ԼՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱԿԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	118

Safaryan Arman – ON SOME FEATURES OF CONVERGENT AND MULTIMEDIA JOURNALISM IN THE REPUBLIC OF ARMENIA	118
Անդրանիկ Եսայան – ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVIII Դարի ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ	119
Андраник Есаян – СИТУАЦИЯ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ 18 ВЕКА	125
Andranik Yesayan – THE SITUATION IN NORTHEASTERN ARMENIA IN THE FIRST QUARTER OF THE 18-TH CENTURY	126
Տարոն Սարոյան - ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՇԱՀԵՐՆ ՈՒ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎՎԱՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՐԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (2010-2016) ...	127
Тарон Сакоян - ИНТЕРЕСЫ И ПРОТИВОРЕЧИЯ ТУРЦИИ И РОССИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛИЯХ (2010-2016)	136
Taron Sakoyan - INTERESTS AND CONTRADICTIONS BETWEEN TURKEY AND RUSSIA IN THE SOUTH CAUCASUS IN NEW GEOPOLITICAL REALITIES (2010-2016)	136
Majid Karimi - THE ETIMOLOGY AND ORIGINS OF THE NAME NAKHICHEVAN FROM THE HISTORICAL SOURCES	137
Մաջիդ Քարիմի - ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ ԱՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ և ԾԱԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ	147
Маджид Карими - ЭТИМОЛОГИЯ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ НАХИДЖЕВАН ПО ИСТОРИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ	147
Օֆելյա Դարբինյան - ԼԻՔԱՆԱՆԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ	148
Офелия Дарбинян - ОСОБЕННОСТИ РЕПАРТАЦИИ ЛИВИНСКИХ АРМЯН, РЕЗУЛЬТАТЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ (1946-1949 ГГ.)	158
Ofelya Darbinyan - PECULIARITIES, RESULTS AND CONSEQUENCES OF THE REPATRIATION OF THE LEBANESE-ARMENIANS (1946-1949)	158
Արևշատ Մինասյան - ՈՒՐՈՒԳՎԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ	159
Аревшат Минасян - АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА УРУГВАЯ	164
Arevshat Minasyan - THE ARMENIAN COMMUNITY OF URUGUAY	164
Միքայել Միքայելյան - ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԱՏԹԵՈՍ II ԻԶՄԻՐԼՅԱՆԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՑ ԿԱՅՍՐ ՆԻԿՈԼԱՅ II-Ի ՀԵՏ	166
Микаел Микаелян - ВСТРЕЧА КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН МАТТЕОСА II ИЗМИРЛЯНА С РОССИЙСКИМ ИМПЕРАТОРОМ НИКОЛАЕМ II	172
Mikayel Mikayelyan - MEETING OF CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS MATTEOS II IZMIRLYAN WITH RUSSIAN EMPEROR NICHOLAS II	172

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ / АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ /
ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

Սամվել Մկրտչյան - ԷԹՆԻԿ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱԾԻՍԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ	173
Самвел Мкртчян – ПРОЯВЛЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В АРМЯНСКОЙ ПРАЗДНИЧНООБРЯДНОЙ КУЛЬТУРЕ	178
Samvel Mkrtychyan - MANIFESTATIONS OF ETHNIC IDENTITY AND HISTORICAL MEMORY IN THE ARMENIAN FESTIVAL AND RITUAL CULTURE	178

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԵԹՈՂԱԿԱՆ / УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ / EDUCATIONAL-METHODOLOGICAL

Մերի Հովհաննիսյան - ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ՌԻՍՈՒՑՄԱՆ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	180
Мери Оганнисян - ОСОБЕННОСТИ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ	186
Meri Hovhannisyanyan - PECULIARITIES OF PROJECT-BASED LEARNING	186

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ ԵՎ ՆԿԻՐՎԱԾ ԱՆՎԱՆԻ ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ .. 188
ՏԵՂԻ Է ՈՒՆԵՑԵԼ ՊԱՏՄԱԲԱՆԻ ՕՐԿԱՆ ՆԿԻՐՎԱԾ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀՆԳՕՐՅԱ
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԸ 190
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒՆԵՏՈՒՄ ՏԵՂԻ Է ՈՒՆԵՑԵԼ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ
ՆԿԻՐՎԱԾ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ 192

ՄԵՐ ԵՐԱՆՏԱԿՈՐՆԵՐԸ

НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ИСТОРИЧЕСКИХ И ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК 194

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 196

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 197

«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ» ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՂԵՍԻ

ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ՀԱՐԹԱԿՈՒՄ ԳՐԱՆՑՄԱՆ ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ 198

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Էդիկ Մինասյան

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԵԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ՝

Հիմնաբառեր. 2009 թ. ցյուրիխյան արձանագրություն, նախապայմաններ, ֆուտբոլային դիվանագիտություն, հակահայկական դիրքորոշում, Արցախյան հարց, Հայոց ցեղասպանություն, միջազգային ճանաչում, ժխտողակա-նություն, ՀՀ ղեկավարություն:

Թուրքիան առաջիններից մեկը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, բայց նրա հետ դիվանագիտական հարաբերությունները չհաստատվեցին, քանզի Անկարան հայկական իշխանություններին նախապայմաններ ներկայացրեց չհիշատակել 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը, պաշտոնապես հրաժարվել պահանջատիրությունից, ճնշում գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի վրա՝ դադարեցնելու պայքարը և ընդունելու Ադրբեջանի գերակայությունն ու տարածքային ամբողջականությունը: Միաժամանակ պահանջեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը գերծ մնա Թուրքիայի շահերին հակասող գործողություններից և ամեն կերպ չեզոքացնելի սիյուռքահայության հակաթուրքական գործունեությունը: Հայաստանի Հանրապետությունը մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարիր այս նախապայմաններն ու պահանջները:

Թուրքիան իր հերթին որդեգրեց ընդձեռն հակահայկական դիրքորոշում՝ միակողմանիորեն փակելով ՀՀ-ի հետ սահմանը, շարունակելով շրջափակման մեջ պահել Հայաստանը: Ուստի պատահական չէր, որ Թուրքիայի մոտեցումները ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում մեծապես պայմանավորված էին նաև Արցախում հայկական զինված ուժերի ձեռքբերումներով, քանզի որքան ակնառու էին այդ հաջողությունները, այնքան ավելի էր կոշտանում Թուրքիայի դիրքորոշումը ՀՀ-ի նկատմամբ: Ղա դրսևորվեց հայկական զինված ուժերի կողմից Քարվաճառի (1993 թ. ապրիլի սկզբին) ազատագրման ժամանակ, որից հետո Թուրքիան ոչ միայն փակեց սահմանը, այլև Հայաստանի հետ սահմանները շրջանում գորքեր սկսեց կուտակել, սակայն Ռուսաստանի կտրուկ անդրադարձը Թուրքիային հետ պահեց իր հետագա գործողություններից: Կարծում ենք՝ սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Թուրքիայի նման մոտեցումը ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում լուրջ սպառնալիք էր մեր ազգային անվտանգությունը: Վերլուծելով հայ-թուրքական հարաբերություններում երկուստեք հետաքրքրություն ներկայացնող տնտեսական գործոնի ազդեցությունը շեշտվել է այն հանգամանքը, որ որքան էլ ՀՀ-ի հետ տնտեսական շփումների զարգացումը ձեռնտու էր Թուրքիային, այդուհանդերձ Հայաստանն իր տնտեսական զարգացման մակարդակով Թուրքիայի համար լուրջ հետաքրքրություն չէր ներկայացնում, և հայ-թուրքական շփումներում նկատվող որոշակի աշխուժացումը մեզ բավարար հիմք չի տալիս բնութագրել այն որպես լուրջ բեկում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցում: Ուստի ամենևին էլ պատահական չէր, որ հայ-թուրքական տնտեսական փոխ-համագործակցության որոշակի հեռանկարով թուրքական կողմը փորձում էր ՀՀ ղեկավարության մոտ հայ-թուրքական հարաբերություններում որոշակի առաջընթացի պատրանք ստեղծել և դրանով իսկ շահագրգռել ՀՀ ղեկավարությանը՝ համոզելու Սիյուռքին ևս հետ կանգնելու Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հետամուտ լինելուց: Այս հանգամանքը, անշուշտ, վկայում է նաև Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի՝

* Հոդվածը ներկայացվել է 30.11.2021 թ., գրախոսվել՝ 13.12.2021 թ., ընդունվել տպագրության՝ 30.12.2021 թ.:
1 Հոդվածը տպագրվում է Գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած «21T-6A269» ծածկագրով «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի արտացոլումը 1920-1940-ական թթ. Հայկական մամուլում» դրամաշնորհի շրջանակներում:

հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա ունեցած ազդեցության մասին: Տնտեսական գործոնի առումով կարևորվել է նաև այն հանգամանքը, որ ժամանակին ՀՀ ղեկավարությունը, պատշաճ վերլուծության չենթարկելով թուրքական կողմի երկու երկրների միջև տնտեսական շփումները ակտիվացնելու նախաձեռնությունները, չէր էլ նկատում, որ դրանցում, փաստորեն, մեկտեղվում էին տնտեսական գործոնն ու դարաբաղյան հիմնահարցի լուծման թուրքիայի տարբերակը: Մինչդեռ թուրքիան իր կողմից առաջադրած նախապայմաններով փորձում էր ՀՀ-ին դարձնել իր կամակատարը և նրա միջոցով իր սեփական կամքը թելադրել նաև սփյուռքահայությանը: Անդրադարձ կատարելով հասարակական կառույցների մակարդակով հայ-թուրքական շփումներին՝ նշվել է, որ նման կառույցների գործունեությունն ի սկզբանե դատապարտված էր ծախսողման կողմերի ծայրահեղ հակադիր հայացքների պատճառով: Ժամանակի ՀՀ ղեկավարությունը, տեղյակ լինելով նման շփումներին, այնուամենայնիվ, պատշաճ վերլուծության չէր ենթարկել դրանց հնարավոր դրական և բացասական հետևանքները ինչպես ՀՀ-ի, այնպես էլ Սփյուռքի համար և չունեի հստակ դիրքորոշում այդ հարցում:

Մինչդեռ, իրադարձությունների հետագա ընթացքը ցույց է տվել, որ թուրքիան, շահարկելով նման շփումների առկայությունը, փորձել է Հայոց ցեղասպանության հարցը քաղաքական հարթությունից տեղափոխել գիտական և հասարակական քննարկումների ոլորտ՝ հերթական անգամ նպատակ ունենալով այդ կերպ հնարավորինս կասեցնել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը:

Մեծ հաշվով նույն նպատակն էր հետապնդում նաև թուրքիայի ղեկավարության կողմից առաջ քաշված «գրո խնդիր հարևանների հետ» կարգախոսը, որը, չնայած ձեռնարկած կոնկրետ քայլերին, այդպես էլ չի հանգեցնում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանը: Ուստի ՀՀ-ի հետ հարաբերությունների հարցում թուրքական ղեկավարության որդեգրած քաղաքականության մեջ երբեմն առկայծող դրական միտումները կարելի է բացատրել թուրքիայի աշխարհաքաղաքական զանազան շահախնդրություններով և, մասնավորապես, Եվրամիությանն անդամակցելու խնդրով:

Կոնկրետ փաստերով ապացուցվել է, որ անգամ 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին ցյուրիխյան հայտնի արձանագրությունների ստորագրումն ի գործու չէր ստիպելու թուրքիային կատարել իր կողմից ստանձնած պարտավորությունները և հրաժարվել Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցում նախապայմաններ առաջադրելուց:

Վերլուծելով ցյուրիխյան արձանագրությունների բովանդակությունը՝ նշվել է, որ այն իր ամբողջության մեջ չէր բխում համայն հայության կենսական շահերից, քանզի արձանագրություններում առանձին դրույթներ, հատկապես սահմանների փոխադարձ ճանաչման դրույթը, մեծ հաշվով անհիմաստ էին դարձնում ինչպես Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին հետամուտ լինելը, այնպես էլ հետագայում դրա հետևանքների հաղթահարմանն ուղղվելիք քայլերը:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվել նաև այն փաստին, որ քննարկվող ժամանակահատվածում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացում նկատվում է նաև նոր երևույթ. առանձին եվրոպական երկրներ ընդունում են ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենքներ, որոնց մի մասի անկատար լինելու հանգամանքն իր ազդեցությունն է թողնում դրանց հետագա ճակատագրի վրա: Անփոփելով հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված ՀՀ երկրորդ նախագահի գործադրած ջանքերի արդյունքները՝ շեշտվել է, որ դրանք ևս նախորդների նման չեն հանգեցրել երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը, մինչդեռ թուրքիան, փաստորեն, կրկին հնարավորություն ստացավ աշխարհին ցույց տալու ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու իր «բուռն ձգտումը»:

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակն ու ճանաչման հետագա ընթացքը ներկայացնելով հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում՝ հատուկ ուշադրություն է դարձնում այն հանգամանքին, որ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի նախաշեմին պաշտոնական թուրքիան, չիրաժարվելով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում իր որդեգրած ժխտողական դիրքորոշումից, այնուամենայնիվ, որոշակի փոփոխություններ է կիրառում այդ հարցում իր ռազմավարության մեջ: Նման փոփոխությունների իմաստը հանգում էր Երդողանի և Դավութօղլուի կողմից առաջ քաշած «համատեղ վշտի» և «արդար հիշողության» թեգերին: Ընդգծվել է, որ թուրքական ժխտողականության նման նոր դրսևորումը պակաս վտանգավոր չէր, քանի որ դրանով փորձ էր արվում հավասարության նշան դնելու «դահճի» և «զոհի» միջև: Այնուհետև նշվել

է, որ Թուրքիայի նման մոտեցումը շոշափելի արդյունք չի տվել, քանի որ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի համատեքստում շարունակվում էր աշխարհի տարբեր երկրների և միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման և դատապարտման գործընթացը: Չի անտեսվել նաև այն փաստը, որ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի հռչակագրի ընդունումից հետո հայ իրականության մեջ որպես ՀՀ արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններ առաջ են քաշվում ցեղասպանությունը, ճանաչման դաշտից բացի, իրավական դաշտ փոխադրելու և միջազգային իրավունքը նոր հայրենագրկում «պատրիոցիդ» իրավական ձևակերպումով բարելավելու խնդիրը: Դրա հետ կապված՝ շեշտվել է նման գաղափարի իրագործումը, ողջունելի լինելով հանդերձ, պահանջելու է վիթխարի ջանք ու եռանդ: Բացի այդ՝ կարևորվել է նաև այն գաղափարը, որ նշված դրույթների կենսագործման հնարավորությունը շատ ավելի կմեծանա, եթե Հայաստանը դառնա տարածաշրջանի ազդեցիկ «խաղացողներից» մեկը՝ թելադրելով խաղի սեփական կանոնները: Ինչ վերաբերում է երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ՀՀ իշխանությունների հետագա ջանքերին, ապա ինքնին հասկանալի է, որ հնարավոր չէր անվերջ հանդուրժել Թուրքիայի ապակառուցողական մոտեցումն այդ հարցում, և միանգամայն տրամաբանական էր, որ արդեն 2017 թ. սեպտեմբերի 20-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի նստաշրջանի ամբիոնից ՀՀ նախագահի ելույթը դարձավ առաջին քայլը ՀՀ-ի կողմից ցյուրիխյան արձանագրությունների չեղարկման ճանապարհին, գործընթաց, որն իր տրամաբանական ավարտին հասավ 2018 թ. մարտի 1-ին՝ ՀՀ նախագահի «Հայ-թուրքական հարաբերությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցնելու վերաբերյալ» հրամանագրով:

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին անցկացված անկախության հանրաքվեի արդյունքները ամփոփելով՝ սեպտեմբերի 23-ին հանրապետության Գերագույն խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ պետություն: Շուտով սկսվեց ՀՀ նորանկախ պետականության միջազգային ճանաչման գործընթացը, որով ՀՀ-ն դառնում էր միջազգային իրավունքի լիիրավ անդամ: 1991 թ. դեկտեմբերի 16-ին ՀՀ անկախությունը ճանաչեց Թուրքիան:

Թեև Թուրքիան առաջիններից մեկը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, բայց նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատվեցին: Ի սկզբանե Թուրքիան իր հարաբերությունները Հայաստանի հետ սկսեց կառուցել նախապայմանների լեզվով՝ չունենալով ոչ մի հիմք, քանզի հայկական կողմը մինչ այդ որևէ տարածքային հարց չէր բարձրացրել Թուրքիայի առջև: Թուրքիայի նախագահ Ս. Դեմիրելը ՀՀ իր պաշտոնակցին հասցեագրած ուղերձում ասում էր. «Մեր կառավարությունը, ճանաչելով Հայաստանի Հանրապետությունը, համոզված է, որ Հայաստանը Թուրքիայի Հանրապետության և մյուս հարևանների հետ իր հարաբերությունների մեջ հավատարիմ կմնա միջազգային իրավունքի հիմնական և հատկապես տարածքային ամբողջականության ու սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքներին...»¹: Փաստաթղթում շեշտադրելով տարածքային անձեռնմխելիության հանգամանքը՝ թուրքական կողմը հանդես էր գալիս ոչ միայն իր, այլև ցեղակից Ադրբեջանի տարածքային պահանջների բավարարման օգտին՝ այն դարձնելով թուրք հայկական հարաբերությունների գլխավոր նախապայմաններից մեկը:

Անկարան հայկական իշխանություններին նախապայմաններ ներկայացրեց՝ չհիշատակել 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը, պաշտոնապես հրաժարվել պահանջատիրությունից, ճնշում գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի վրա՝ դադարեցնելու պայքարը և ընդունելու Ադրբեջանի գերակայությունն ու տարածքային ամբողջականությունը:

Միաժամանակ պահանջեց, որ Հայաստանը գերծ մնա Թուրքիայի շահերին հակասող գործողություններից և ամեն կերպ չեզոքացնի սիյուռքահայության հակաթուրքական գործունեությունը: Հայաստանի Հանրապետությունը մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարիր այս նախապայմաններն ու պահանջները: Ավելի ուշ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև տնտեսական հարաբերությունների ոլորտում որոշ աշխուժացում նկատվեց:

Համայնավարական համակարգի քայքայման պայմաններում Հայաստանի նոր ղեկավարությունը սկզբում փորձեց Մոսկվայի նկատմամբ կոշտ դիրքորոշում որդեգրել, դեպի Արևմուտք կողմնորոշվելու հակումներ ցուցաբերեց: Թուրքիան՝ որպես արևմտյան ճամբարի լիիրավ անդամ, իր վրա գրավեց նրա ուշադրությունը: Դրան հետևեց նախագահ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ (Հայաստանի ազգային արխիվ), ֆ. 326, ց. 9, գ. 192, թ. 2:

Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությունը, թե «Հայաստանը քաղաքակիրթ երկրներին արժանավայել հարաբերություններ պետք է հաստատի անխտիր բոլոր հարևանների, այդ թվում՝ Թուրքիայի հետ»¹:

Նախագահ Թուրգուբ Օզալը դրականորեն արձագանքեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությանը՝ ընդգծելով. «Թուրքիան ծրագրում է տնտեսական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ»²:

Թուրքիան տվյալ դեպքում տնտեսական շահերով չէր առաջնորդվում: Միևնույն է, Հայաստանի հետ առևտուրը նրա ապրանքաշրջանառության ընդհանուր ծավալի լոկ չնչին մասն էր կազմում: Փոխարենը Հայաստանի հետ առևտրատնտեսական կապեր հաստատելու պատրաստակամությամբ փորձում էր շահել միջազգային հանրության համակրանքը և հայաստանյան իշխանությունների միջոցով չեզոքացնել սփյուռքահայության «հակաթուրքական» գործունեությունը, հասնել Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների կասեցմանը: Անկախ Հայաստանի հետ առևտրատնտեսական կապերը Թուրքիայի քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելուց՝ Անկարայի նկրտումները հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման նախադրյալներ էին ստեղծում: Դառնալով անկախ պետություն՝ Հայաստանը զրկվել էր խորհրդային վահանից, մինչդեռ նրա ռազմական կարողությունները խիստ սահմանափակ էին: Ազգային անվտանգության հրամայականը նման պետության համար ենթադրում էր խաղաղ ճանապարհով չեզոքացնել ռազմական հնարավոր սպառնալիքը: Այդ առումով «բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումը անխտիր բոլոր հարևանների հետ», որը դրվեց նորանկախ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմքում, սկզբունքորեն ճիշտ որոշում էր: Թվում էր, թե Հայաստանի ղեկավարությունը դրանով փորձում էր լուծել ոչ միայն միջազգային ասպարեզում հանրապետության դիրքերն ամրապնդելու, այլև քաղաքական եղանակով ազգային անվտանգությունն ապահովելու խնդիր: Սակայն Թուրքիայի հետ փոխհարաբերությունների նշանակությունը Հայաստանի համար խիստ գերազանցատվեց: Դեռ ավելին, անկախության սկզբնական փուլում կառավարող շրջանակների որոշ հայ գործիչներ հանդես էին գալիս «Հայաստանի հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ վերանայելու և գլխավորապես դեպի Թուրքիա կողմնորոշվելու պահանջով»: Իսկ նրանց պահանջը ԱՄՆ գլխավորությամբ խրախուսվում էր Արևմուտքի կողմից:

Չնայած Անկարան, իր առաջարկած վերը նշված պայմանները չկատարած տեսնելով, հրաժարվեց դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ, բայց հավանություն տվեց «ALGRKO HOLDING» բաժնետիրական ընկերությունների միավորման տնօրեն Իցհակ Ալաթոնի հայտնի ծրագրին՝ Տրապիզոնի նավահանգիստը Հայաստանի Հանրապետության տրամադրության տակ դնելու պատրաստակամություն հայտնելով: Ավելին՝ հենց Թուրքիայի նախաձեռնությամբ բարձրացվեց Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը Հայաստանի անդամակցության հարցը: Այս ծրագրով նախատեսվում էր միջինասիական հինգ հանրապետությունների հումքը, այդ թվում՝ գազն ու նավթը, Հայաստանի վրայով փոխադրել Տրապիզոն, իսկ այնտեղից էլ կազմակերպել դրա դուրսբերումը Արևմուտքի շուկաներ³: Այլ կերպ ասած՝ Տրապիզոնի նավահանգիստը Հայաստանի համար դառնում էր ազատ առևտրի հատուկ գոտի, որի շնորհիվ նա ոչ միայն շրջափակումն էր ձեռքում, այլև վերածվում էր միջազգային տարանցիկ հենակետի Միջին Ասիա-Արևմուտք առևտրատնտեսական կապերում: Ծրագրով նախատեսվում էր նաև անհապաղ բացել Մարգարա-Ալիջան սահմանային կետը և ձեռնամուխ լինել Էրզրում-Տրապիզոն երկաթգծի կառուցմանը, որպեսզի հնարավոր լիներ ապահովել Գյումրու երկաթուղային հաղորդակցությունը Տրապիզոնի նավահանգստի հետ: Ինքնաբերաբար օրակարգ էր մտնում նաև Ախուրյանի սահմանակետի բացումը: Ծրագրում առանձնակի տեղ էին հատկացվում Հայաստանում Ադետի գոտու վերականգնման, բնակարանային շենքերի կառուցման, տեխնիկապես հնացած արդյունաբերական ձեռնարկությունների արդիականացման, դրանց արտադրական կարողությունների հզորացման ու նոր գործարաններ հիմնադրելու աշխատանքներին:

¹ Տե՛ս Տեր-Պետրոսյան Լ., Ընտրանի: Ելույթներ, հոդվածներ, հարցազրույցներ, Ե., 2006, էջ 26:

² Տե՛ս Փափազյան Վ., ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններին ու գերակայությունները// «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 18 սեպտեմբերի, 1996, էջ 3:

³ Տե՛ս Չաքրյան Հ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Ե., 1998, էջ 18:

1991 թ. ծրագրի ֆինանսավորումն ու կենսագործումն Ալաթոնի ընկերության հետ միասին ստանձնում էր ԱՄՆ-ում հայկական համայնքի նախագահ Հրայր Հովնանյանի «Հովսոնս քամփրնի» ընկերությունը¹: Այդ առումով պատահական չէր «Հովսոն-Ալարկո» թուրք-ամերիկյան բաժնետիրական համատեղ ընկերության ստեղծումը: Ալաթոնյան ծրագիրը, թվում էր, Հայաստանի առջև լայն հեռանկարներ էր բացում: Համենայնդեպս, Թուրքիան, մասնակիորեն ապահովելով Ալաթոնյան ծրագրի ընթացքը, վարչապետի և արտգործնախարարի մակարդակով սկսեց հանդես գալ ղարաբաղյան հիմնահարցում միջնորդի դեր ստանձնելու պատրաստակամության մասին հայտարարություններով: 1992 թ. հունվարին նրա միջնորդության հարցը վերջնականապես համաձայնեցվեց Բաքվի իշխանությունների հետ: Սրանով Թուրքիան հայ-թուրքական հարաբերությունները տնտեսական ոլորտից տեղափոխեց քաղաքական ոլորտ: Քանի որ Ալաթոնյան ծրագիրը նախատեսում էր միջինասիական հանրապետությունների հումքը Հայաստան փոխադրել Ադրբեջանի տարածքով, ուստի Թուրքիան այդ ծրագրով Հայաստանին փորձում էր ներքաշել բավական շահավետ մի գործարքի մեջ, որպեսզի նրան Ադրբեջանի հետ բանակցություններում ստիպեր գիշումների գնալ:

Քանի որ Հայաստանի իշխանությունները Թուրքիայի միջնորդական վերոհիշյալ ջանքերի հարցում նույնպես լռություն էին պահպանում, իսկ Ալաթոնյան ծրագրի կենսագործման աշխատանքները ընթացքի մեջ էին, ուստի հայ-թուրքական մերձեցման տպավորություն ստեղծվեց: Դա հիմք էր տալիս ենթադրելու, թե միջպետական հարաբերությունները երկու երկրների միջև կարգավորվում էին: 1992 թ. Անկարայում տեղի էին ունենում բուռն քննարկումներ՝ Հայաստանին Սևծովյան համագործակցության մեջ ընդգրկելու շուրջ: Հայաստանի Հանրապետությունը ԱԳՆ տեղակալ Արման Նավասարդյանի գլխավորությամբ առաջին պաշտոնական այցն էր կատարում Թուրքիա՝ մասնակցելու համար այդ քննարկումներին: Ավելին՝ փետրվարի 13-ին Ալաթոնի կողմից Թուրքիա էին հրավիրվել Հայկական համագումարի նախագահ Հրայր Հովնանյանը և այդ կազմակերպության տնօրեն Վան Գրիգորյանը²: Ալաթոնը պատրաստվում էր հյուրերին ուղեկցել Տրապիզոն, որտեղից՝ Էրզրում, որպեսզի վերջիններս տեղում ծանոթանան Հայաստանին տրամադրվող ազատ գոտու պայմաններին և ուսումնասիրություն անցկացնեն Էրզրում-Տրապիզոն երկաթգծի շուրջ: Սակայն երբ 1992 թ. փետրվարին ղարաբաղյան ուժերն ազատագրեցին Խոջալուն, իսկ 1993 թ.՝ ԼՂՀ տարածքների մեծ մասը, դա առիթ հանդիսացավ, որ Թուրքիան իսկույն հրաժարվեր Ալաթոնյան ծրագրից: Հայաստանի հետ մերձեցման թուրքական միտումները վերածվեցին հակահայկական հիստերիայի: Թուրքական կողմը, դա առիթ համարելով, այդպես էլ չբացեց ՀՀ-ի հետ պետական սահմանը:

ԼՂՀ պաշտպանական բանակի հաղթական գործողությունները ոչ միայն վնասեցին Ադրբեջանում Թուրքիայի հեղինակությանը, այլև սպառնալիքի տակ դրեցին Անդրկովկասը թուրքական գործոնի միջոցով ռուսական ազդեցությունից պաշտպանելու ամերիկյան ծրագրերը: 1993 թ. ապրիլի 3-ին կառավարության որոշումով Թուրքիան արգելեց իր տարածքով բոլոր տեսակի բեռնափոխադրումները Հայաստան՝ պատճառաբանելով, թե «դրանք նպաստում են հայերի ռազմական ջանքերին ընդդեմ Ադրբեջանի»³: Հայկական ինքնաթիռների առջև փակվեց նաև H50 օդային միջանցքը: Հայաստանը ենթարկվեց լիակատար շրջափակման: Դրան հետևեցին բացահայտ ռազմական սպառնալիքները: 1992 թ. հունիսի տվյալներով Նախիջևանի և Ադրբեջանի տարածքում տեղակայված էին շուրջ 3.000 թուրք կամավորներ, որոնք կռվում էին հայերի դեմ: Ադրբեջանի ռազմական կարիքները պաշտոնապես հոգալը կառավարության տեսանկյունից նշանակում էր մարտահրավեր նետել միջազգային ուժերին՝ ստեղծելով նրանց համար հակազդեցության անհրաժեշտ նախադրյալներ: Դա իր հերթին ենթադրում էր վտանգել Թուրքիայի ազգային շահերը: Այս պայմաններում կառավարությունն այլ ելք չգտավ, քան ռազմական օգնությանը տալ մարդասիրականի ձևակերպում:

ԼՂՀ պաշտպանական բանակի ռազմական գործողությունները, այնուհանդերձ, չխանգարեցին, որպեսզի Հայաստանը 1992 թ. հունիսի 25-ին Թուրքիայի կողմից իբրև հիմնադիր անդամ հրավիրվի մասնակցելու Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը: Դա արվում էր Հայաստանին Թուրքիայի քաղաքական ուղեծրում պահելու և Արև-

¹ Տե՛ս Չաքրյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 21:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

մուտքի ազդեցության ոլորտ ներքաշելու նպատակով: Այլ կերպ ասած՝ նրա կապը Արևմուտքի հետ միջնորդավորվում էր Թուրքիայով: Նախիջևանի վրայով Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջև անմիջապես ցամաքային կապի հաստատումը դարձավ առաջնահերթ խնդիր: Այսպիսով՝ առաջ քաշվեց Պոլ Գոբլի տխրահռչակ ծրագիրը, որը ենթադրում էր Լեռնային Ղարաբաղի մի մասը միացնել Հայաստանին, իսկ մյուս մասը՝ հանձնել Ադրբեջանին: Ինչ վերաբերում է Մեդրիին, ապա դա՝ որպես կանուրջ Նախիջևանի ու Ադրբեջանի միջև, վերջինիս էր կցվում: Դրանով Հայաստանը զրկվում էր Իրանի հետ ընդհանուր սահմանից և կանգնում էր լիակատար մեկուսացման առջև, իսկ Ռուսաստանը վերջնականապես տարանջատվում էր Միջին Արևելքից՝ կորցնելով ցամաքային հաղորդակցության հնարավորությունները: Ջանգեզուրի գոտու ամրապնդմամբ Գոբլի ծրագիրը, փաստորեն, տապալվեց¹: Նման պայմաններում բնական է, որ Ադրբեջանի իրավունքները միջազգային ասպարեզում պաշտպանող Թուրքիան սառն անտարբերությամբ վերաբերվեց Թուրքիայի և Հայաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հայկական իշխանությունների առաջարկներին:

1994 թ. հրադադարից հետո ռուս-թուրքական հակասությունները դարաբաղյան հարթությունից փոխադրվեցին կասպյան նավթի և Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների կրճատման պայմանագրի հարթություն: Թուրքիան փորձեց կանխել վերջինիս վերանայումը Ռուսաստանի կողմից: Ի պատասխան դրան՝ ռուսները դիմեցին քրդական հարցը որպես ազդեցության լծակ օգտագործելու քայլին: Հենց այս մրցապայքարում նորից կարևորվեց Հայաստանի տեղն ու դերը ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Թուրքիայի քաղաքական ծրագրերում: Վերոհիշյալ խնդիրների նախաձեռնությունը Մոսկվային զիջելու հանգամանքը Թուրքիային ստիպեց բարելավման միտումներ հանդես բերել Հայաստանի հետ փոխհարաբերություններում՝ հանգեցնելով հայ-թուրքական հարաբերությունների որոշ աշխուժացմանը՝ թուրք լրագրողների այցեր Հայաստան, Հայաստանի առջև Թուրքիայի օդային տարածքի բացում և այլն:

Թուրքիան Հայաստանի հետ հարաբերությունները կառուցում էր «երկկողմ շփումները դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայությամբ շարունակելու» սկզբունքի հիման վրա: Հայկական իշխանությունները, ելնելով նախորդ տարիների փորձերից, երկու «երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու» առաջարկի փոխարեն Թուրքիային սկսեցին դիմել սահմանային դուռ բացելու առաջարկով՝ 1997 թվականից սկսած:

1997 թ. մայիսի սկզբներին Հայաստանի արդյունաբերողների և գործարարների միության կազմում ստեղծվեց հայ-թուրքական գործարար համագործակցության հանձնաժողով:

Մինչ այդ ջանքեր էին գործադրվում, որպեսզի Թուրքիայի կառավարող շրջանակները սահմանային դուռ բացեին Հայաստանի համար: Նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը նույն թվականի հոկտեմբերի 30-ին Կարսում հայտարարեց. «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանային դռան բացումը քաղաքական խնդիր է: Մի քանի գրոշանոց առևտրի համար մենք ադրբեջանցիներին դժվար կացության մեջ չենք զգելու»²: Նա դրանով սահմանային դռան բացումը նույնպես պայմանավորեց «Ադրբեջանի գրավյալ տարածքներից հայկական զորքերի լիակատար դուրսբերմամբ»: Այսպիսով՝ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման ակնկալիքների հետ հօդս ցնդեցին նաև սահմանային դռան բացման հայկական կողմի սպասումները:

Թուրքիայում կառավարության յուրաքանչյուր հերթափոխին, որպես կանոն, հետևում էին Հայաստանի հետ մերձեցման նոր միտումներ:

1999 թ. նոյեմբերի 18-ին Ստամբուլի գազաթնաժողովի շրջանակներում տեղի ունեցավ ՀՀ նախագահի և Սուլեյման Դեմիրելի առանձնագրույցը, որի ժամանակ քննարկվեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների հեռանկարները: Նորից դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցը Թուրքիայի նախագահը կապեց Ղարաբաղյան խնդրի լուծման հետ:

21-րդ դարասկզբին Թուրքիայի և Հայաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում, այնուամենայնիվ, հանդիպումներ ու շփումներ ժամանակ առ ժամանակ տեղի էին ունենում երկու երկրների բարձրաստիճան պաշտոնյաների, հատկապես միջազգային կառույցների (ԵԱՀԿ, ՄԾՏՀ) և այլ շրջանակներում: Թուրքիայի և Հայաստանի միջև քաղաքական հարաբերությունների և

¹ Տե՛ս Չաքրյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 36:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

դիվանագիտական շփումների համատեքստում բավականին ուշագրավ էր 2000 թ. Կովկասում անվտանգության և կայունության մեխանիզմ հիմնելու շուրջ երկու երկրների նախագահների միջև ընթացող նամակագրությունը: Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Ս. Դեմիրելը նշեց, որ «Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը կախված է Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև հակամարտության լուծումից, մասնավորապես հայտարարեց, որ ԼՂ հիմնահարցի խաղաղ լուծման արդյունքում Հայաստանը կարող է ներառվել տարածաշրջանի նավթամուղային նախագծերում»: Դրան ի պատասխան՝ Ռ. Քոչարյանը ընդգծեց. «Ոչ մեկը չունի որևէ պատրանքներ, որ մենք կարող ենք զիջումներ անել այդ տարածաշրջանային նախագծերի կապակցությամբ»¹:

Չնայած թուրքական իշխանությունների՝ Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավման մասին հայտարարություններին և հայկական իշխանությունների պատասխան քայլերին, ինչպես նաև երկու երկրների պաշտոնատար անձանց միջև կայացած հանդիպումներին և նամակագրական շփումներին՝ հայ-թուրքական մերձեցման միտումները, այնուամենայնիվ, որևէ էական արդյունքի չհանգեցին:

Ինչպես 1990-ական թթ., այնպես էլ 21-րդ դարասկզբին հայ-թուրքական հարաբերությունները շարունակում էին պայմանավորված մնալ հիմնականում ադրբեջանական տարածքային ամբողջականության, ԼՂ հիմնահարցի կարգավորված չլինելով, Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ ՀՀ-ի ծավալած ջանքերով՝ ժխտելով Հայոց ցեղասպանության փաստը, պահանջելով, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ամեն կերպ չեզոքացնի սփյուռքահայության հակաթուրքական գործունեությունը՝ միաժամանակ ջանալով պահպանել երկկողմ շփումները և երկխոսության հնարավորությունները: Հայաստանի Հանրապետությունը մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարիր այս նախապայմանները:

2001 թ. ՀՀ նախագահը, անդրադառնալով երկկողմ հարաբերությունների զարգացումներին, երկխոսության ձախողման հիմնական մեղքը վերագրեց թուրքական կողմին. «Թուրքիան մնում է անզիջողական ադրբեջանամետ կեցվածքի և Հայաստանի շարունակվող շրջափակման պատանդը: Մենք Թուրքիային կոչ ենք արել և շարունակում ենք կոչ անել Հայաստանի հետ հարաբերությունները սկսել առանց նախապայմանների: Քանի դեռ Թուրքիան շարունակում է մերժել անցյալը՝ Հայոց ցեղասպանության փաստը, մեր հաշտեցումը մնում է անվստահության պատանդ»²:

Հայ-թուրքական միջպետական հարաբերություններում կարևոր նշանակություն ունեցավ Օսկանյան-Ջեմ-Գուլիև առաջին եռակողմ հանդիպումը՝ 2002 թ. մայիսի 14-15-ին Ռեյկյավիկում արտգործնախարար Իսմայիլ Ջեմի նախաձեռնությամբ: Վերադարձից հետո Ջեմը հրապարակեց Հայաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հիմնական նախապայմանները, որոնք, ըստ էության, վերը թվարկվածներն էին՝ ավելացված այն, որ Հայաստանը պետք է միջանցք տրամադրի Ադրբեջանի և Նախիջևանի կապն ապահովելու համար:

Դարասկզբին Անկարայի և Բաքվի միջև ռազմական համագործակցության ընդլայնման շուրջ միտումներ նկատվեցին, որոնք ունեին հակահայկական ուղղվածություն: Դրա վառ օրինակներից էր այն, որ թուրքական ուսումնական հաստատություններում սովորում էր ավելի քան 400 ադրբեջանական զինծառայող, իսկ ադրբեջանական բանակում ծառայում էր մինչև 70 թուրքական սպա: Միաժամանակ պաշտոնական Բաքուն կողմ էր արտահայտվել ադրբեջանական բանակի՝ «Հյուսիսատլանտյան դաշինքի» չափանիշների համապատասխանեցմանը: Ըստ էության, այդ երկու պետությունների ռազմական համագործակցությունը գնալով ստանում էր ռազմական դաշինքի ձև՝ իր վրա կրելով համաթուրքականության կնիքը: Այս առումով պատահական չէր դեռս 2000 թ. ապրիլին Անկարայում Ադրբեջանի նախկին նախագահ Ա. Էլչիբեյի ելույթը, որը թուրք եղբայրներին կոչ արեց աջակցելու Բաքվին «Լեռնային Դարաբաղը ազատագրելու հայկական ազդեսիայից և Հարավային Ադրբեջանը իրանական օկուպացումից»: Նա նորից հայտարարեց «Բոլոր թուրքերի բնական իրավունքի մասին»՝ ստեղծելու համար միասնական պետություն, որում, ըստ նրա համոզման, պետք է մտնեին ժամանակակից Թուրքական Հանրապետությունը, Ադրբեջանական Հանրապետությունը և Հարավային (Իրանական) Ադրբեջանը: «40 միլիոն ադրբեջանական և 70 միլիոն անատոլիական թուրքերը պետք է միավորվեն և ստեղծեն 110

¹ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, Ե., 2008, էջ 91:

² Տե՛ս նույն տեղում:

միլիոնանոց պետություն՝ տարածաշրջանային հսկա, որի կարծիքը հաշվի կառնելու ամբողջ աշխարհը», հավաստիացնում էր Ա. Էլչիբեյը:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգում դրված էր ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցը, թեև արտաքին ճնշումներին տեղիք տալով՝ վերջինս մի քանի ձևական քայլեր, այնուհանդերձ, կատարեց: Դրանցից կարելի է նշել 2001 թ. ԱՄՆ նախաձեռնությամբ թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծումը: Հանձնաժողովի գործունեությունը վերապահումով կարելի է անվանել հասարակական երկխոսություն: Հանձնաժողովը ստեղծման պահին միավորում էր վեց թուրք և չորս հայ գործիչների: Նրա ծալտյալ աշխատանքը և նրա շուրջ ստեղծված բարոյա-յա հոգեբանական մթնոլորտը խորացրին հետագա ծախողումները: Հայտարարելով, թե քննարկումների համար «տաբուներ չկան», հանձնաժողովականները հաճախ ձեռք էին մեկնում այնպիսի հարցերի, որոնք վեր էին իրենց իրավասությունից, պահանջում էին պատասխանատու մոտեցում և մասնագիտական հմտություններ: Ավելին՝ հանձնաժողովի գործունեությունը սկսեց շահարկվել՝ ի վնաս Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի: Հանձնաժողովի հայ անդամները այդպես էլ չհասկացան, որ իրենց թուրք գործընկերներն ի գորու չեն հրաժարվել տարիներ շարունակ որդեգրած ժխտման բարդույթից: Թուրքերը չեն հաղթահարում պատմության սեփական թյուրըմբռնումը: Հավելյալ խոչընդոտ էր հանձնաժողովի աշխատանքներում ԱՄՆ պետդեպարտամենտի ներգրավվածությունը: Ամերիկյան տեսանկյունից հայ-թուրքական հաշտեցումը կթուլացներ պաշտոնական Երևանի կախվածությունը մոսկովյան թելադրանքից: Շուտով առանց որևէ լուրջ արդյունքների (2004 թ.) հաշտեցման հանձնաժողովը հայտարարեց ինքնալուծարման մասին:

2004 թ. ընթացող հայ-թուրքական հարաբերություններում ակտիվություն նկատվեց. հատկապես հաճախացան արտգործնախարարների շփումները¹: Ակնհայտ է, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացումը Թուրքիայի կողմից ընկալվում է որպես իրական վտանգ: 21-րդ դարակազմի առաջին տասնամյակի երկրորդ կեսից ցեղասպանության դեմ պայքարը բարձրացվեց Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգ՝ առաջնային խնդրի վերածվելով, հայ-թուրքական հարաբերություններում ԼՂ հիմնահարցը ետին պլան մղելով:

2005-2008 թթ. որևէ առաջընթաց չնկատվեց հայ-թուրքական հարաբերությունների ոլորտում: Մի քանի անգամ մերժվեց Թուրքիայի անդամակցությունը Եվրամիությանը նրա կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտման պատճառով²:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկեց ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը՝ Թուրքիայի նախագահ Աբդուլահ Գյուլին 2008 թ. սեպտեմբերի 6-ին հրավիրելով Հայաստանի և Թուրքիայի ֆուտբոլային հավաքականների հանդիպմանը³, իսկ հաջորդ տարի՝ 2009 թ. հոկտեմբերին, նա հրավիրվեց Թուրքիա՝ պատասխան խաղը դիտելու: ՀՀ նախագահի նախաձեռնությունը միջազգային հանրության կողմից անվանվեց «ֆուտբոլային դիվանագիտություն»: Աշխարհի շատ երկրներում հետաքրքրությամբ հետևում էին, թե «ֆուտբոլային դիվանագիտությունն» ինչ արդյունք է տալու:

2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև ստորագրվեցին «Երկկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և զարգացման մասին» արձանագրություններ⁴: Դրանցով նախատեսվում էր բացել երկու երկրների սահմանը և կարգավորել միջպետական հարաբերությունները: Արձանագրություններն ուժի մեջ պետք է մտնեին միայն երկու երկրների խորհրդարանների կողմից վավերացվելուց հետո: Թուրքիայի խորհրդարանն անհարկի ձգձգումներով չէր վավերացնում արձանագրությունները, իսկ երկրի ղեկավարները հանդես էին գալիս նախապայմանների մասին հայտարարություններով: Ելնելով իրավիճակից՝ ՀՀ նախագահը 2010 թ. ապրիլի 22-ի հրամանագրով կասեցրեց արձանագրությունների վավերացման գործընթացը⁵: Հիմնական պատճառն այն էր, որ թուրքական կողմը հրաժարվում էր առանց նախապայմանների,

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանի կողմից ՀՀ արտաքին քաղաքականության 2003, 2004 թթ. ամփոփումը», թ. 3-4:

² Տե՛ս Օսկանյան Վ., Անկախության ճանապարհով, Ե., 2013, էջ 506:

³ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2008 թ. ամփոփումը», թ. 6:

⁴ Տե՛ս «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2009 թ. ամփոփումը», թ. 10:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2010 թ. ամփոփումը», թ. 15:

խելամիտ ժամկետում արձանագրությունները վավերացնելու պարտավորությունից՝ խնդիրը կապելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն-Ադրբեջան հակամարտության և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի հետ:

Թուրքիայի ապակառուցողական մոտեցումը համապատասխան վերաբերմունքի է արժանացել միջազգային հանրության կողմից, որը բազմիցս նշել է, թե ժամանակն է, որ թուրքական կողմը գործնական քայլ կատարի՝ առանց նախապայմանների արձանագրությունների վավերացման ու իրականացման ուղղությամբ:

Միանգամայն տրամաբանական պետք է համարել, որ արդեն 2017 թ. սեպտեմբերի 20-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 72-րդ նստաշրջանի ամբիոնից ՀՀ նախագահի ելույթը դարձավ առաջին քայլը ՀՀ-ի կողմից ցյուրիխյան արձանագրությունների չեղարկման ճանապարհին, գործընթաց, որն իր տրամաբանական ավարտին հասավ 2018 թ. մարտի 1-ին՝ ՀՀ նախագահի «Հայ-թուրքական հարաբերությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցնելու վերաբերյալ» հրամանագրով:¹

2011 թ. հոկտեմբերի 23-ին Թուրքիայում տեղի ունեցած երկրաշարժից տուժածներին Հայաստանը տրամադրեց 40 տոննա մարդասիրական օգնություն:²

2012 թ. Թուրքիայի ոչ կառուցողական դիրքորոշման պատճառով Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններում որևէ զարգացում տեղի չի ունեցել:

Փաստորեն՝ արդի պայմաններում վերահաստատվել են միջազգային հանրության աջակցությունը հայ-թուրքական հարաբերություններում և առանց նախապայմանների կարգավորման գործընթացում Հայաստանի Հանրապետության սկզբունքային դիրքորոշումը: Սակայն Թուրքիան Հայաստանի Հանրապետության հետ իր հարաբերությունների հաստատման կարևոր նախապայմաններից մեկը՝ 21-րդ դարասկզբին ևս շարունակում էր համարել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ժխտողական քաղաքականությունը:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությունն ավելի հստակեցվում է Եվրամիությանը Թուրքիայի լիիրավ անդամակցության գործընթացում՝ որպես սեփական պատմության հետ հաշտվելու պահանջ: Այս դրույթն ամրագրվել է 2005 թ. սեպտեմբերի 28-ին Եվրախորհրդում Թուրքիայի զեկույցում, որում հստակորեն նշվում է, թե որպես ԵՄ լիիրավ անդամակցության նախապայման Թուրքիան պետք է ճանաչի Հայոց ցեղասպանության փաստը:³

Վստահ լինելով, որ Թուրքիայի կողմից 1915 թ. ցեղասպանության ճանաչումը կվերացնի երկու երկրների միջև առկա անվստահության մթնոլորտը և ի պատասխան Թուրքիայի վարչապետ Ռ.Թ. Էրդողանի՝ 20-րդ դարասկզբի իրադարձությունների ուսումնասիրման համար պատմաբանների համատեղ հանձնաժողով ստեղծելու՝ առաջարկին՝ ՀՀ նախագահը հանդես եկավ հարաբերությունների կարգավորմամբ զբաղվող միջպետական հանձնաժողով ստեղծելու առաջարկով: Ի հակակշիռ իշխանությունների և ցեղասպանությունների փաստը ժխտողների՝ Թուրքիայում մի շարք պատմաբաններ ու գիտնականներ ոչ միայն ճանաչում են Հայոց ցեղասպանությունը, այլև հանդես են գալիս այն պաշտոնապես ճանաչելու կոչերով:

2006 թ. սեպտեմբերի 4-ի ԵԽ արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի՝ Թուրքիային վերաբերող զեկույցման մեջ նույնպես տեղ է գտել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտության դրույթը:⁴

Հայաստանի առաջարկությամբ ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովի 53-րդ նստաշրջանի օրակարգում ընդգրկվեց «Ցեղասպանության հանցանքի կանխման և պատժի մասին կոնվենցիայի 50-ամյակը» վերտառությամբ հարցը: Արդյունքում ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովն ընդունեց համապատասխան բանաձև, որի համահեղինակ դարձավ 86 երկիր: ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 57-րդ նստաշրջանի ընթացքում (2002 թ.) Հայաստանը ներկայացրեց «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի մասին» բանաձև, որի համահեղինակ դարձավ 22 երկիր, և այն ընդունվեց կոնսենսուսով:⁵

¹ Տե՛ս Հայ-թուրքական արձանագրությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցվեց. Սերժ Սարգսյանը հրամանագիր է ստորագրել 01.03.2018, <https://news.am/arm/news/438979.html>:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հունվարի, 2012:

³ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 90:

⁴ Տե՛ս Մինայան Է., Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը // «Հայոց մեծ եղեռն 90» հոդվածների ժողովածու, Ե., 2005, էջ 326:

⁵ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 91:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը որոշակի ազդեցություն ունեցավ նաև թուրքիայում հասարակական կարծիքի փոփոխման վրա: Այդ հարցը դադարեց այդ երկրում տաբու՝ արգելված թեմա լինելուց և դարձավ ամենաքննարկվող հիմնահարցերից մեկը՝ սերտորեն կապվելով թուրքիայի ընդհանուր ժողովրդավարացման գործընթացի հետ: Այդ գործընթացի ջատագովներից էր 2007 թ. հունվարի 19-ին Ստամբուլում ահաբեկչության զոհ դարձած «Ակոս» թերթի խմբագիր, հայտնի հասարակական գործիչ Հրանտ Դինքը: Նրա թաղման արարողությունը վերածվեց բազմահազարանոց ցույցի: Կատարվածը մեծ ազդեցություն ունեցավ թե՛ թուրքիայի, թե՛ միջազգային հասարակական կարծիքի վրա: Թուրք հանրության առաջադեմ ներկայացուցիչները փողոց դուրս եկան «Մենք հայ ենք», «Մենք Հրանտ Դինքն ենք» կարգախոսներով:

Պաշտոնական թուրքիան շարունակում է Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունը: 2006 թ. թուրքիայի կառավարությունը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ պայքարը հռչակեց երկրի արտաքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկը: Թուրքերը նյութական և մարդկային մեծ միջոցներ են ծախսում ԱՄՆ-ում և Հայոց ցեղասպանությունը չճանաչած այլ երկրներում՝ այդ գործընթացը կասեցնելու համար:

Չնայած թուրքիայի գործադրած ջանքերին՝ Բելգիան օրենք ընդունեց նաև Հայոց ցեղասպանությունը մերժող անձանց դատապարտելու մասին, որին 2007 թ. միացավ նաև Արգենտինան:

Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության դեմ պայքարի ու ցեղասպանությունների կանխարգելման տեսանկյունից կարևոր քայլ էր 2011 թ. դեկտեմբերի 22-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի, իսկ 2012 թ. հունվարի 23-ին Սենատի կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենքի նախագծի ընդունումը, որը 45.000 եվրո տուգանք և մեկ տարվա բանտարկություն էր նախատեսում երկրի օրենքով ճանաչված ցեղասպանությունների ժխտման համար:

Հունվարի 30-ին նախագիծը պետք է ներկայացվեր Ֆրանսիայի նախագահ Նիկոլա Սարկոզիի ստորագրությանը, որից հետո կիրառարկվեր պաշտոնաթերթում ու օրենքի ուժ կստանար: Սակայն ինչպես միշտ, նման դեպքերում թուրքիայի Հանրապետության դեկավարությունը սկիզբն էր դնում զինվորացի նախագծի ընդունումը՝ հանդես գալով Ֆրանսիայի հետ կապերը խզելու սպառնալիքով, Հայաստանի Հանրապետության քննադատությամբ, ֆրանսիացիներին ամոթանք տալով, նախագահ Սարկոզիի հասցեին ամենասանձարձակ արտահայտություններով անձնական վիրավորանք հասցնելով: Շուտով, հակառակ ենթադրության, հունվարի 30-ին Սենատի ընդունած օրինագիծը 77 սենատորի ստորագրությամբ, որոնց միացել էր նաև Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի 65 պատգամավոր, բողոքարկվեց Սահմանադրական դատարանում:

2012 թ. փետրվարի 28-ին Ֆրանսիայի սահմանադրական խորհուրդը խոսքի ազատությունը սահմանափակելու պատճառաբանությամբ հակասահմանադրական ճանաչեց ու չեղյալ հայտարարեց ցեղասպանությունների, այդ թվում՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրինագիծը, որը բխում էր ՄԱԿ-ի ցեղասպանությունը պատժելու ու կանխարգելելու կոնվենցիայից¹:

Ֆրանսիայի նորընտիր նախագահ Ֆրանսուա Օլանդի հայտարարությունն ու նպատակադրվածությունը ցեղասպանությունների ժխտումը քրեականացնելու վերաբերյալ օրենքի նոր տեքստ մշակելու վերաբերյալ հույս էր ներշնչում, որ կգա այդ օրը, երբ Ֆրանսիայի Սենատը կընդունի Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենքը: Սակայն մինչ այժմ այն չի ընդունվել:

Այսպիսով՝ թուրքիան ոչ միայն չի ճանաչում Հայոց ցեղասպանության փաստը, այլև հանդես է գալիս նրա միջազգային ճանաչման դեմ՝ անտեսելով նաև հայ ժողովրդին պատճառած վնասների (նյութական և տարածքային) փոխհատուցման խնդիրը:

Հայոց ցեղասպանության 95-րդ, 96-րդ, 97-րդ, 98-րդ, 99-րդ և 100-րդ տարելիցների կապակցությամբ շուրջ հինգ տասնյակից ավելի երկրներում անցկացվեցին ոգեկոչման և հիշատակի հարյուրավոր միջոցառումներ, որոնց իրենց աջակցությունը ցուցաբերեցին ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունները:

ՀՀ նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողով, որը ՀՀ ԱԳՆ և ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հետ միասին բազմակողմանի և մեծ ծավալի արդյունա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ ԱԳՆ 2012 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 6:

վետ ու նպատակալաց աշխատանքներ տարավ 2015 թ. այն պատշաճ և արժանավայել ձևով նշելու համար: Հանձնաժողովի նախագահը ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանն էր, իսկ 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումների գլխավոր համակարգողը աշխատակազմի ղեկավար Վիգեն Սարգսյանն էր: Նրանց անմիջական նախաձեռնությամբ և հետևողական ջանքերի շնորհիվ արդյունավետ ու մեծ ծավալի աշխատանք իրականացվեց:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումներն ամբողջ աշխարհում անցկացվեցին «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսի ներքո: Այդ միջոցառումների ամենակարևոր հենասյուներից մեկը դարձավ ՀՀ ձգտումը՝ իր ներդրումն ունենալու ցեղասպանության իբրև հանցագործության դեմ միջազգային պայքարի գործում: 2015 թ. ապրիլին Երևանում կայացավ ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության գլոբալ միջազգային համաժողով, որտեղ ՀՀ-ն ստանձնեց ցեղասպանության իբրև մարդկության դեմ կատարված հանցագործության պայքարի առաջատար դերը¹: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործում չափազանց մեծ կարևորություն ուներ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայի Դաշնության կողմից 2016 թ. հունիսի 2-ին Բունդեսթագի ընդունած բանաձևը, որում ոչ միայն դատապարտվում է Հայոց ցեղասպանությունը՝ իբրև 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն, մարդկության դեմ կազմակերպված հանցագործություն, այլև ընդունվում է Գերմանիայի մեղսակցությունը այդ ցեղասպանության մեջ: Այս խնդիրը կարևորվում է այն տեսանկյունից, որ Հայոց ցեղասպանությունը ընդունում և դատապարտում է մի երկիր, որն ամենամեծ մեղսակցությունն է ունեցել Թուրքիայից հետո նրա իրագործման մեջ²:

2015 թ. փետրվարին հայ-թուրքական հարաբերությունների արձանագրությունը ՀՀ նախագահը հետ կանչեց Ազգային ժողովից³:

Հայոց ցեղասպանության հանցագործության ժխտման ու քղարկման նոր դրսևորում պետք է համարել 2014 թ. ապրիլի 23-ին Հայոց ցեղասպանության տարելիցի առնչությամբ Թուրքիայի վարչապետ (այժմ՝ նախագահ) Ռեջեփ Թայիբ Էրդողանի հայտարարությունը: Նա, կիրառելով թուրքական քարոզչամեթոդային բոլորին հայտնի թեզերը՝ զոհին ու դահձին նույն հարթության վրա դնելը, պատճառահետևանքային կապի խեղաթյուրումը, «պատմական իրականության վերանայման» կոչը, «խոսքի ազատության և պատմության մեջ բազմակարծությունը հարգելու կարևորությունը», Հայոց ցեղասպանությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով «1915 թ. պատահած միջադեպ» համարելը և «ընդհանուր ցավ» ներկայացնելը, Թուրքիայի անունից «հայերի թոռներին ցավակցություն հայտնելը», որոնց ծնողները ոչ թե սպանվել են թուրք և քուրդ ոճրագործների կողմից, այլ «մահացել են 20-րդ դարասկզբին», փորձում է շարունակել ժխտողական քաղաքականությունը, վերափաթեթավորել ուրացումը, խուսափել Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվությունից՝ այդ դեռևս չպատժված ոճիրը իջեցնելով սովորական չլուծված երկկողմ հակամարտության մակարդակի, որը չի կարող դիմանալ ո՛չ պատմական փաստարկներին, ո՛չ էլ միջազգային իրավունքի կամ բարոյականության քննությանը⁴:

Ցեղասպանությունը իրականացնողների կամ նրանց ժառանգների կողմից ժխտողականությունը ամենամեծ հարվածն է վերապրածներին: Ինչպես իրավափորձն ասել է Հոլոքոստը վերապրած Նոբելյան մրցանակակիր Էլի Վիգելը, «ժխտել, նշանակում է սպանել զոհերին երկրորդ անգամ»: Նրանք, ովքեր ժխտում կամ արդարացնում են տեղի ունեցածը, անուղղակիորեն չեն բացառում ապագայում նույն հանցանքը կրկնելու հավանականությունը:

Այսօր աշխարհը ճանաչում և դատապարտում է այդ ոճիրը, սակայն մեզ համար չափազանց կարևոր է Թուրքիայի կողմից ճանաչումը և սեփական պատմությանն առերեսվելը:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը ցույց տվեց, որ հայ-թուրքական հաշտեցումը վերևից չի գալիս: Թուրքական իշխանությունները գնացին պատմության ակնհայտ կեղծման ճանապարհով: 2015 թ. Թուրքիայի իշխանությունները հանկարծ որոշեցին, որ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի ոգեկոչման օրը՝ ապրիլի 24-ին, նրանք պետք է տոնեն Գալիպոլիի ճակատամարտի 100-ամյակը, որի սկիզբը նշվում է մարտ ամսին: Իհարկե, սա կատարյալ ցինիզմ էր և խորհրդանշական այդ օրը ձախողելու անհաջող փորձ:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 3:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 հունիսի, 2016, էջ 1:

³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 փետրվարի, 2015, էջ 1, 3:

⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հունվարի, 2015, էջ 3:

Թուրքիայի նախագահ Էրդողանի կողմից բացահայտ ժխտողականության արտահայտություն էր նաև ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի հրավերին՝ ներկա գտնվելու Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին, ի պատասխան հակահրավեր ուղարկելը նույն ժամանակում՝ ապրիլի 24-ին՝ ներկա գտնվելու Դարդանեյի միջոցառման 100-րդ տարելիցին՝ նշելով, որ «Գալիպոլիում կռվող հայ զինվորներ էլ կային..., միասին ենք պայքար մղել»: Սա, իհարկե, նպատակ ուներ շեղելու աշխարհի ուշադրությունը և նվազեցնելու Մեծ եղեռնի մեկոթարյա տարելիցի նշանակությունը: Ուստի պատահական չէ, որ ՀՀ նախագահը այն որակեց «Թուրքիայում կայացած անհեռատես և ցինիկ որոշում՝ խմբագրել սեփական պատմությունը՝ կեղծելով դեպքերի ժամանակահատվածն ու օրը Գալիպոլիի ճակատամարտի տարեդարձը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի օրը նշելու միջոցով»: Իրականում այն սկսվել է մարտի 18-ին և տևել է մինչև 1916 թ. հունվարի վերջը, մինչև Գալիպոլիում դաշնակիցների ավիանումը:

Շարունակելով իր միտքը՝ ՀՀ նախագահը ընդգծել է. «Կարծում եմ՝ այդ հարցում պաշտոնական Անկարան վատ ծառայություն մատուցեց ինքն իրեն, որ երբ ստացա այդ անպարկեշտ հրավերը, անհրաժեշտ համարեցի անմիջապես պատասխանել Ռեջեփ Էրդողանին... Կարծում եմ, որ իմ պատասխանը և դրան հետևած միջազգային և Թուրքիայի ներսում տեղ գտած արձագանքները ապացուցում են այդ թերհաշվարկված քայլի սին լինելը: Այդ քայլը սին է, ինչպես և ժխտողականության բոլոր դրսևորումները: Ժխտողականությունը ոչ միայն քաղաքական թուլության և անլիարժեքության բարդույթների դրսևորումն է, այլև իրավական կատեգորիա: Այն կապում է Թուրքիայի գործող իշխանություններին ցեղասպանության հանցագործությունը կատարած իրենց նախնիների հետ, դարձնում նրանց մեղսակից մարդկության դեմ այդ ծանրագույն հանցատեսակում»¹:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել են ոչ միայն ԱՄՆ 4 տասնյակից ավելի նահանգները, այլև տարբեր քաղաքների քաղաքապետարանները: 2014 թ. ապրիլի 10-ին ԱՄՆ Սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը 12 կողմ, 5 դեմ արդյունքով ընդունել է Հայոց ցեղասպանության փաստը դատապարտող 410 բանաձևը²:

Նույն տարվա սեպտեմբերի 9-ին Հունաստանի խորհրդարանը ձայների մեծամասնությամբ ընդունել է Ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող «Այլատյացության դեմ պայքարի» օրինագիծը, որով քրեական պատասխանատվություն է նախատեսվում հրեաների, հայերի և Պոնտոսի հույների ցեղասպանության ժխտման համար: Նոյեմբերի 30-ին Բուլղարիայի Սենատի և Պատգամավորների պալատի կողմից ընդունվել է Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին օրինագիծ³: ՀՀ ԳԱԱ փոխտնօրինության և սոցիոլոգիայի ինստիտուտի կողմից 2013 թ. անցկացրած սոցիալոգիական արդյունքները պարզել են, որ Թուրքիայում ուսանողության 33 %-ից ավելին ճանաչում է Հայոց ցեղասպանության փաստը: Կարևորն այն է, որ Թուրքիայի հասարակական կարծիքը Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը սերտորեն կապում է երկրի ընդհանուր ժողովրդավարացման գործընթացի հետ՝ դա դիտելով որպես այդ գործընթացի պարտադիր և անբաժանելի մաս:

Հայաստանը միջազգային շրջանակներում ձեռք է բերել ցեղասպանության դեմ պայքարող երկրի հեղինակություն (իմիջ), որը ճանաչել է նաև ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի՝ ցեղասպանության կանխարգելման հարցերով հատուկ ներկայացուցիչը: ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովում Հայաստանը 2013 թ. «Ցեղասպանության կանխարգելում» վերնագրով նոր բանաձև ներկայացրեց: Մասնակցեցին ՄԱԿ-ի բոլոր անդամ երկրները: Հետաքրքիր քննարկումներ տեղի ունեցան ակադեմիական շրջանակների, քաղաքական գործիչների և վերապրողների մասնակցությամբ: Հիշարժան էր Ռուանդայի ցեղասպանությունը վերապրած մի կնոջ զեկույցը, որը, վերհիշելով Ռուանդայում իր ընտանիքի սարսափելի պատմությունը, անդրադարձավ Հայոց ցեղասպանությանը՝ կրկնելով այն միտքը, որ եթե ժամանակին դատապարտվեր Հայոց ցեղասպանությունը, հետագայում չէին լինի ուժեր, որոնք կհանդգնեին նման հանցագործություններ իրականացնել⁴:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հունվարի, 2015, էջ 3:

² Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2012 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Ե., 2013, էջ 6:

³ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2012 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Ե., 2013, էջ 6:

⁴ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2013, ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2014, էջ 5-7:

Ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ 25 երկրի բանաձև կա, բայց միայն Հայաստանի, Լեռնային Ղարաբաղի և Ռուսաստանի Ղազնության ու ԵԺԿ-ի ընդունած բանաձևերում է նշված, որ հայ ժողովուրդը ցեղասպանվել է իր բնօրրանում՝ Արևմտյան Հայաստանում, ինչը շատ կարևոր է և ենթադրում է հատուցում, իսկ մյուս բանաձևերն այդ իմաստով խիստ թերի են: Մենք՝ որպես պետություն և ազգ, Սփյուռքով հանդերձ, հայեցակարգային առումով ամեն անգամ որևէ բանաձև որևէ երկրի խորհրդարան տանելուց առաջ պետք է հստակեցնենք, թե ճանաչելուց հետո հատուցման փուլը ինչպես կազմակերպել, ինչն էլ կլինի հենց բանաձևի մեխը: Մենք մեկնարկային փուլից նոր ենք փորձում դուրս գալ և, բարեբախտաբար, հաջորդ փուլի նախաշեմին ենք: Ցանկացած երկրում լրբեինգ անելուց առաջ պետք է գիտակցենք, որ բանաձևում հստակ ձևակերպումներ են պետք՝ ճանաչել, դատապարտել և հատուցել, այսինքն՝ ցեղասպանության հետևանքները վերացնել:

Եթե մենք հեռանկարում նպատակ ունենք հարցը բարձրացնելու միջազգային աստիճաններում, պետք է մինչ այդ կարողանանք միջազգային իրավունքում ամրագրել ցեղասպանության ճանապարհով ժողովրդին հայրենագրկելու համար նախատեսված պատասխանատվությունը: Դրանով է Հայոց ցեղասպանությունը տարբերվում բոլոր համանման ոճիրներից, որովհետև թուրքական կառավարությունը այն իրականացրել է հայերին հայրենագրկելու նպատակով: Այսօր, մեր կարծիքով, *ճանաչում և դատապարտում* բնորոշումը պետք է փոխարինվի *հետևանքների վերացում* ձևակերպմամբ:

Ձգտելով անդամակցել Եվրամիությանը՝ Թուրքիան աստիճանաբար հայտնվում է միության անդամների, այդ թվում՝ այն երկրների իրավական դաշտն ընդգրկվելու գործընթացում, որոնց օրենսդիր մարմինները ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը: Հետևաբար առաջ է գալիս անլուծելի հակասություն հայերից թալանված գույքի ու հարստության պահպանման և ցեղասպանության զոհերի ժառանգների փոխհատուցման՝ փաստաթղթերով ապացուցվող պահանջների միջև:

Ջարգացումների այս համատեքստում հայության կարևորագույն խնդիրներից մեկն է փորձագիտական մակարդակով Հայոց ցեղասպանության հետևանքով կրած կորուստների փոխհատուցման լուրջ և մանրակրկիտ իրավաբանական հայեցակարգի մշակումը:

Այսօրվա Թուրքիան իրավահաջորդն է Օսմանյան կայսրության, որը ոչ միայն օգտագործում է ցեղասպանության պտուղները, այլև շարունակում է նույն քաղաքականությունը: Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի շեմին՝ 2014 թ., Թուրքիան իր տարածքում կազմակերպեց հայաթափում ու ցեղասպանություն Քեսաբում, որը Կիլիկյան Հայաստանի բեկորն էր: Քեսաբում կատարվածը ցեղասպանություն էր, էթնիկական զտումների քաղաքականություն, որն իրականացնում էր թուրքական հանրապետությունը, որը ցեղասպանություն իրագործած Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդն է: Նա շարունակաբար հանդես է գալիս ուժի դիրքերից Հայաստանի Հանրապետության և ընդհանրապես հայության հետ քաղաքականություն իրականացնելիս: Եթե երիտթուրքական իշխանությունները բնաջնջեցին հայ ազգաբնակչությանն Արևմտյան Հայաստանում՝ իրենց պատմական հայրենիքում, ապա հանրապետական Թուրքիան փակել է Հայաստանի սահմանը և սպառնալիքների ու նախապայմանների լեզվով է խոսում Հայաստանի Հանրապետության հետ, որի բնակչության 60%-ից ավելին այդ ցեղասպանությունը վերապրածների ժառանգներն են: Ուստի Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու հետևանքների վերացման հիմնախնդիրն ուղղակիորեն առնչվում է Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի անվտանգության ապահովմանը: Այս առումով պատահական չէր ՀՀ նախագահի հայտարարությունը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի չորրորդ նիստում, որտեղ նա ընդգծեց, որ մարդկության դեմ ոճիրները վաղեմության ժամկետ չեն կարող ունենալ, թող որևէ մեկը հույս չունենա, թե Մեծ եղեռնի հարյուրամյակը մեր դատի սահմանագիծն է: Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակին մենք ներկայացրել ենք նոր նպատակներ՝ համահայկական նոր օրակարգով, առավել հզոր պետականություն և առավել համախմբված Սփյուռք ունենալու ծրագրով: Հարյուրամյակով մենք ամփոփելու ենք պատմական մի շրջան և ազդարարելու ենք հանուն արդարության վերականգնման պայքարի մի նոր փուլ, նոր թափով, եռանդով ու վճռականությամբ շարունակելու ենք մարդկության դեմ ուղղված հանցագործության՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման համար մղվող մեր պայքարը¹:

¹ Տե՛ս Հիշում են և պահանջում, Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելից, 2015, էջ 3-5:

2015 թ. հունվարի 29-ին տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի հինգերորդ նիստը, որտեղ առաջին անգամ ընդունվեց համազգային նշանակության մի փաստաթուղթ՝ «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը»¹: Փաստաթուղթը բացառիկ է իր ձևով ու բովանդակությամբ, քանզի կազմվել էր հայ ժողովուրդը ներկայացնող բոլոր հիմնական կառույցների ներգրավմամբ:

Փաստաթղթում ոչ միայն մատնանշվում են Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման ու պահանջատիրության պատմական ու իրավական հիմքերը, այլև ուղիներն ու սպասելիքները, պատգամները ապագա սերունդներին:

Հռչակագիրը, արտահայտելով հայ ժողովրդի միասնական կամքը, հաշվի է առնում, որ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի ընդունումը հնարավորություն է տալիս պայքարելու ժխտողականության դեմ:

Քանի որ ՄԱԿ-ը հատկապես կարևորել է այդ հանցատեսակի դեմ պայքարում միջազգային համագործակցությունը՝ շեշտելով ցեղասպանության հանցակազմում պարունակվող արարքների համար անպատիժ մնալու անթույլատրելիությունն ու այդ հանցագործության վաղեմության ժամկետ չունենալու հանգամանքը, ուստի հռչակագիրը, դատապարտելով 1894-1923 թթ. Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի տարբեր վարչակարգերի կողմից ծրագրված ու հայ ժողովրդի դեմ շարունակաբար իրականացված ցեղասպանական քայլերը, հայրենագրկումը, հայության ոչնչացմանն ուղղված զանգվածային կոտորածները, էթնիկ գտումները, հայկական ժառանգության ոչնչացումը, ինչպես նաև ցեղասպանության ժխտումը, պատասխանատվությունից խուսափելու, կատարված հանցագործություններն ու դրանց հետևանքները լռության մատնելու կամ արդարացնելու բոլոր փորձերը դիտում է որպես հանցագործության շարունակություն և նոր ցեղասպանություններ իրականացնելու քաջալերանք: Հռչակագիրը 1919-1921 թթ. Օսմանյան ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից «Իրավական և մարդկային օրենքների դեմ» այդ ժանր ոճի ուղղությամբ կայացված դատավճիռները համարել է որպես եղելության իրավական գնահատական՝ արժևորելով 1915 թ. միջազգային հանրության կողմից Անտանտի պետությունների մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագրով հայ ժողովրդի դեմ իրականացված ծանրագույն հանցագործությունը, որը որակվել է պատմության մեջ առաջին անգամ որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ իրականացված հանցագործություն», շեշտադրվել է օսմանյան իշխանություններին պատասխանատվության կանչելու հանգամանքը, ինչպես նաև 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի հաշտության պայմանագրի և 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը և նշանակությունը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում:

Հռչակագիրը ոգեկոչում է Հայոց ցեղասպանության մեկուկես միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակը և երախտագիտությամբ խոնարհվում կյանքի ու մարդկային արժանապատվության համար պայքար մղած նահատակ և վերապրած հերոսների առջև: Այն վերահաստատում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի հանձնառությունը՝ շարունակելու միջազգային պայքարը ցեղասպանությունների կանխարգելման, ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդների իրավունքների վերականգնման և պատմական արդարության հաստատման համար:

Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը յուրօրինակ դարձակետային շրջան էր՝ վերագնահատելու և արժևորելու հետեղեռնյան շրջանի, մասնավորապես անկախ պետականության գոյության տարիների եղելություններն ու անցքերը:

Անտարակույս, այդ եղելությունների շարքում կենտրոնական դիրք են գրավում Հայաստան Թուրքիա կապերն ընդհանրապես և հա-թուրքական հարաբերությունների ներկայիս իրավիճակը մասնավորապես: 2015 թ. կատարված իրադարձությունները, այդ թվում՝ «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագրի» ընդունումը, փետրվարի 16-ին ՀՀ նախագահի կողմից հայ-թուրքական արձանագրությունները Աժ-ից հետ կանչելը և դրանց հաջորդած թուրքական արձագանքները ևս մեկ անգամ օրախնդիր են դարձնում հայ-թուրքական հարաբերությունների հետնախորքին, ներկայիս ու հեռանկարներին անդրադառնալը:

Հայաստանի վերանկախացումից հետո հայ-թուրքական հարաբերությունների բովանդակությունը պայմանավորել են երեք հիմնական գործոններ՝ Արցախյան հարցը, ցեղասպանության խնդիրը և հողային տարածքային բաղկացյալը: Կա նաև չորրորդ, այսպես

¹ Տե՛ս «Ձայն հանշենական», N1, 2, Երևան, 2015, էջ 1-2:

ասած, «ստվերային» գործոնը՝ երկկողմ անուղղակի առևտուրը, որին անդրադառնալը, սակայն, դուրս է սույն շարադրանքի շրջանակներից:

2015 թ. մարտի 3-ին Եվրոպական ժողովրդական կուսակցության քաղաքական համաժողովը ընդունել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված բանաձև՝ «Հայոց ցեղասպանությունը և Եվրոպական արժեքները» վերնագրով, որում վերահաստատել է Հայոց ցեղասպանության և հայ ժողովրդի բռնի տեղահանման փաստը և դատապարտել այն: Բանաձևում ուղղակիորեն նշված է, որ «ԵԺԿ-ն դատապարտում է հայ ժողովրդի հանդեպ ցեղասպանության գործողությունները, որոնք ծրագրվել և մշտապես չարականորեն իրականացվել են Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի այլ ռեժիմների կողմից 1894-1924 թթ.: Դրանք են հայրենագրությունը, ոճրագործությունները և էթնիկ գործով պայմանավորված բնաջնջումները, որոնք ուղղված էին հայ բնակչության և նրա մշակութային ժառանգության ոչնչացմանը, ինչպես նաև ցեղասպանության ժխտումը, պատասխանատվությունից խուսափելու և իրականացված ոճրագործությունները մոռացության մատնելու կամ արդարացնելու փորձերը՝ որակելով դրանք որպես շարունակական հանցագործություն և նոր ցեղասպանությունները խուսափելու միտում: Բանաձևը կոչ է անում Թուրքային «հետևել հետպատերազմական Գերմանիայի կողմից ցուցաբերած բացառիկ շիտակության ու նախաձեռնողականության օրինակին, պատմությունը ընդունելուն և Հայոց ցեղասպանության ու դրան հետևող ունեզրկման ներկայիս իրականությունը ճանաչելու, ինչպես նաև նյութական և բարոյական հատուցումը ապահովելուն՝ իրականացնելով Եվրոպական երկրին վայել քաղաքականություն, որը ներառում է պատմական հողերի վերադարձը հայ բնակչությանը, հայ ընտանիքների վերամիավորումից իրենց ազգային օջախներին վերադառնալու և դրանից բխող ճշմարտությանը հասնելու հրամայականի իրագործմանը, ճանաչել և դատապարտել Օսմանյան կայսրության կողմից կատարված Հայոց ցեղասպանությունը՝ սթափ գնահատելով սեփական պատմությունը և հիշողությունը՝ հարգանքի տուրք մատուցելով մարդկության դեմ կատարված այլ զագրելի ոճրագործությունների զոհերի հիշատակին»:

Քանի որ ԵԺԿ-ն ամենախոշոր Եվրոպական քաղաքական աջ կենտրոնամետ կուսակցություն է, որը ներառում է 78 անդամ կուսակցություն 39 երկրներից, Եվրոպական հանձնաժողովի և Եվրոպական խորհրդի նախագահներին, ԵՄ անդամ 11 և Եվրոպական այլ 6 պետությունների ու կառավարության ղեկավարների, Եվրահանձնաժողովի 14 անդամների և Եվրախորհրդարանի ամենամեծ խմբին՝ իր 219 անդամներով, ուստի Եվրոպական իշխող քաղաքական ուժի նման աջակցությունը շատ կարևոր նշանակություն ունի Հայաստանի Հանրապետության և մեր ժողովրդի համար¹: Այս բանաձևը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի շրջանակում մի կարևոր քայլ էր ցեղասպանական հանցագործության ժխտողականության դեմ, պատվար՝ նոր ոճրագործ մտահղացումների չեզոքացման համար:

Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացման գործընթացին մեծապես նպաստեց 2015 թ. ապրիլի 12-ին Վատիկանի Սուրբ Պետրոսի տաճարում Նորին սրբություն Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսի կողմից Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված աղոթքի՝ պատարագի ժամանակ ասված խոսքերը: Հռոմի պապը հայերի զանգվածային սպանությունները բնութագրեց «որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»: Նա այդ ցեղասպանությունը համարեց մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն, որին հաջորդեցին Հիտլերի և Ստալինի զանգվածային բնաջնջումները:

«Չարիք թաքցնելը կամ ժխտելը հավասարագոր է արյունահոսող վերքն առանց վիրակապի թողնելուն», ասել է Հռոմի պապը՝ առաջացնելով ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետության գայրույթը, որի կառավարությունը երկար ժամանակ շարունակում է պնդել, որ իր նախնիները զբաղված էին ոչ թե ցեղասպանությամբ, այլ ծանր կռիվներով²: Այս միջոցառումը համաշխարհային նշանակության երևույթ էր, որը բացատրվում է մի շարք հանգամանքներով: Նախ՝ առաջին անգամ էր, որ նման մեծածավալ պատարագ էր մատուցվում կաթոլիկ եկեղեցու հովվապետի կողմից, երկրորդ՝ Հռոմի պապը չխորշեց իրերը կոչել իրենց անուններով՝ հայերի հետ կատարվածը անվանելով *ցեղասպանություն*: Երրորդ՝ առաջին անգամ հնչեց հայոց կաթողիկոսների համատեղ աղոթքը կաթոլիկ եկեղեցում, որը մեծ խորհուրդ էր պարունակում: Կարևոր փաստ է նաև այն, որ առաքելական և կաթոլիկ եկեղեցիների ամբողջ պատմության ընթացքում առաջին անգամ

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 4 մարտի, 2015, էջ 3:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 14 ապրիլի, 2015, էջ 3:

միջնադարյան հայոց նշանավոր դեմքը՝ Գրիգոր Նարեկացին, հռչակվեց տիեզերական եկեղեցու վարդապետ: Փաստորեն՝ Հռոմի պապը կոչ արեց միջազգային հանրությանը անվերապահորեն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Պատահական չէ, որ կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդի բերանից հնչած վերոնշյալ խոսքերը սրբության պես իբրև պատգամ ընդունվեցին նշյալ եկեղեցու 1 միլիարդից ավելի հավատացյալների, շուրջ 3 միլիոն հոգևորականների, 4000-ից ավելի եպիսկոպոսների և ուրիշների համար, որոնք աշխարհով մեկ տարածեցին այս լուրը և նոր թափ հաղորդեցին Հայոց ցեղասպանության ճանաչման միջազգային գործընթացին:

1915 թ. ապրիլի 22-23-ին Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի միջոցառումների շրջանակում Երևանում անցկացվեց «Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» գլոբալ հասարակական-քաղաքական միջազգային համաժողովը, որին մասնակցում էին ավելի քան 600 խորհրդարանականներ, քաղաքական գործիչներ, դիվանագետներ, գիտնականներ, ականավոր ցեղասպանագետներ 5 տասնյակ երկրներից¹: Որոշվեց, որ համաժողովը պետք է հրավիրվի պարբերաբար: Համաժողովը ընդունեց հռչակագիր, որում ընդգծվում էր, որ «ցեղասպանությունը անդառնալի հետևանք ունեցող ծանրագույն հանցագործություն է: Բոլոր պետություններին կոչ էր արվում աջակցելու ցեղասպանության կանխարգելման մեխանիզմների ամրապնդմանը»: Համաժողովը ողջունում էր ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների խորհրդում 2015 թ. մարտի 27-ին «Ցեղասպանության կանխարգելում» բանաձևի ընդունումը, միաժամանակ ճանաչում էր, որ ժխտողականությունը, հատկապես պետական մակարդակով, անընդունելի է՝ ընդգծելով, որ ցեղասպանությունների անհապաղ դատապարտումն ու դրանց հետևանքներին արդյունավետորեն անդրադառնալն ի գորու են ծառայել որպես կանխարգելման և հաշտեցման կարևոր միջոցներ: Հռչակագիրը կոչ է անում միջազգային հանրությանը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի նախօրեին աջակցելու դրա համընդհանուր ճանաչման ջանքերին, 1915 թ. ապրիլի 23-ին Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում՝ սուրբ Տրդատի բաց խորանում, հանդիսապետությամբ կատարվեց Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասման արարողություն²: Սրբադասումը կատարվեց հավաքական կերպով. 1,5 միլիոն նահատակների թիվն ու անհատների անունները առանձին չնշվեցին: Հայոց ցեղասպանության զոհերը վերածվեցին հավատքի ու հայրենիքի համար նահատակների՝ միասնական կարգով դասվելով սրբերի շարքը: Արարողության ավարտին՝ ժամը 19:15-ին, ազդարարվեց լռության թուփ, որին հաջորդեցին Մայր տաճարի 100 գուժկան զանգերը, ապա՝ «տոնական դողանջը»՝ ի հիշատակ Հայոց ցեղասպանության սուրբ նահատակների: Ջանգերի դողանջին նույն ժամին միացան աշխարհի հայկական տասնյակ եկեղեցիները, Գերմանիայի և Լեհաստանի բոլոր եկեղեցիները, Բուենոս Այրեսի Մայր տաճարը, Փարիզի Աստվածամոր տաճարը, Մոսկվայի և Նյու Յորքի տաճարները և այլ եկեղեցիներ:

Առանձնապես հանդիսավորությամբ նշվեց Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցը: Ապրիլի 24-ին ավելի քան 60 երկրների և միջազգային տասնյակ կառույցների պատվիրակություններ ՀՀ, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Սերբիայի ու Կիպրոսի նախագահների հետ մասնակցեցին Ծիծեռնակաբերդում տեղի ունեցած միջազգային մեծածավալ արարողությանը: Նման մեծ ու հանդիսավոր միջոցառում Հայաստանում երբեք չէր եղել: Նախագահների ելույթներից հետո ընթերցվեց «Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» գլոբալ համաժողովի ընդունած հռչակագիրը, ապա տասնյակ պատվիրակությունների ղեկավարներ ծաղիկներ խոնարհեցին անմար կրակին: Ապրիլյան չորսյան գլխավոր միջոցառման հանդիսավոր անցկացումը, անշուշտ, նպաստեց Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացման գործընթացի նոր ուժով ծավալմանը: 1915 թ. ապրիլին 24-ին նախորդած ու հաջորդած օրերին աշխարհում անցկացված հիշատակի միջոցառումներն իրենց ծավալներով ու բազմազանությամբ աննախադեպ էին: Հինգ մայրցամաքներում հայկական համայնքային կառույցների նախաձեռնությունները հիշատակի միջոցառումների ուղղությամբ աշխարհի առաջատար լրատվամիջոցների ուշադրության կենտրոնում էին³:

Առաջին գլոբալ համաժողովը ցույց տվեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը 21-րդ դարում լինելու է ցեղասպանության դեմ պայքարի առաջամարտիկներից մեկը:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 ապրիլի, 2015, էջ 1, 4:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 ապրիլի, 2015, էջ 1, 3-4:

³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 ապրիլի, 2015, էջ 1, 3-4:

«Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» երկրորդ գլոբալ համաժողովը՝ «Ցեղասպանության վերապրած վկաները» խորագրով, տեղի ունեցավ 2016 թ. ապրիլի 23-ին: Համաժողովի ավարտին ընդունվեց հայտարարություն, որում վերհանված էին ցեղասպանությունների կանխարգելման առկա հիմնախնդիրները, մշակված էին դրանց լուծման ուղիները և կոչված էին համախմբելու քաղաքակիրթ մարդկության ներուժը՝ 21-րդ դարում մարդկության դեմ հանցագործությունների նկատմամբ վճռական հաղթանակ տանելու նպատակով ցեղասպանության անթույլատրելիության մասին բացարձակ գիտակցություն արմատավորել՝ մարդկության մեջ նմանօրինակ աղետներից պաշտպանվելու համար: Հայտարարության մեջ նշված է, որ այսուհետ գործելու է «այլևս երբեք» կարգախոսը, և որ աշխարհի որևէ անկյունում իրականացված ցեղասպանությունը պետք է ընկալվի որպես ողջ միջազգային հանրության ձախողման հետևանք, իսկ դրանց կանխարգելումը՝ ինչպես յուրաքանչյուրիս, այնպես էլ ողջ մարդկության պատասխանատվություն: Համաժողովից հետո մեկնարկեցին «100 կյանք» նախաձեռնությունը և «Ավրորա» մրցանակաբաշխությունը՝ Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների անունից և ի երախտագիտություն նրանց, ովքեր այդ դժվարին օրերին փրկության ձեռք մեկնեցին հայ ժողովրդին¹:

2015 թ. մի հանգրվան էր, երբ հայ ժողովուրդը վերաիմաստավորեց իր գոյության իրավունքի և պատմական արդարության վերականգնմանն ուղղված հարյուրամյա պայքարը: 2015 թ. կարևոր էր այն առումով, որ աշխարհի շատ երկրների ղեկավարներ, խորհրդարաններ, միջազգային կառույցներ, կրոնական կազմակերպություններ, ականավոր անհատներ իրենց համերաշխությունը հայտնեցին ցեղասպանությունների դեմ ընդհանուր պայքարին՝ ձանաչելով ու դատապարտելով Հայոց ցեղասպանությունը:

«Մենք ողջունում ենք Հռոմի պապի տեսակետը հայ, թուրք և շատ այլ պատմաբանների հայացքները, որոնք փորձել են լույս սփռել պատմության այս մութ էջերի վրա», – ասված է 2015 թ. ապրիլի 24-ին ԱՄՆ նախագահի ուղերձում: «Այս կարևորագույն պահին մենք կանգնած ենք հայ ժողովրդի կողքին և հիշում ենք նրանց կորուստները: Մենք խոստանում ենք, որ կորուստները չեն մոռացվի: Եվ մենք պարտավորվում ենք դասեր քաղել այս ցավալի ժառանգությունից, որպեսզի սպազա սերունդները չկրկնեն մեր սխալները»², – նշել է ԱՄՆ նախագահ Բարաք Օբաման:

2015 թ. ապրիլին տասնյակ երկրներում նահանգային ու քաղաքային օրենսդիր մարմիններում ցեղասպանությունը ձանաչող ու դատապարտող բազմաթիվ հայտարարություններ ընդունվեցին: Խնդիրը բարձրացվեց տարբեր մակարդակներով՝ 5 մայրցամաքներում ի ցույց դնելով ցեղասպանության ձանաչման իրողությունը՝ որպես իրերն իրենց անուններով կոչելու կարևորություն:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ձանաչումը 2015 թ. նախորդած տարիների համեմատ ամենաարդյունավետն էր: Ցեղասպանությունը պաշտոնապես ընդունում ու դատապարտում էին տարբեր մակարդակներով: Ձանաչման արշավն առանձնացավ թուրքական անախտադեպ հակազդեցությամբ: Միայն 2015 թ. Թուրքիան աշխարհի տարբեր երկրներից իր դեսպանների հետևանքով սահմանեց բոլոր հնարավոր ռեկորդները: Ցեղասպանությունը ձանաչած Բելգիան 2015 թ. ընդունեց նոր բանաձև, որում ցեղասպանությունը ձանաչեց կառավարության անունից: Կիպրոսը քրեականացրեց ցեղասպանության ժխտումը՝ միանալով 2014 թ. նույն որոշումը կայացրած Հունաստանին: Ապրիլին ցեղասպանությունը դատապարտող հայտարարություններ ընդունեցին Նիդեռլանդների ու Ռուսաստանի խորհրդարանները: Ցեղասպանությունը ձանաչեց Չեխիայի խորհրդարանի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը՝ լրացնելով երկրի նախագահի հայտարարությունը: Չիլիի խորհրդարանը ձանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը՝ լրացնելով 2007 թ. Սենատի ընդունած բանաձևը: Նույն ամսին ամերիկյան ևս 3 նահանգ ձանաչեց ցեղասպանությունը: Հարավային նահանգի սենատը, Վերմոնտ և Նևադա նահանգների օրենսդիր ժողովները ընդունեցին ցեղասպանությունը ձանաչող բանաձևեր:

Թուրքիայի համար ցավոտ էր 2015 թ. ապրիլի 15-ին 28 պետություններ ներկայացնող Եվրախորհրդարանի՝ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ հատուկ բանաձևը, որով դատապարտելով ժխտողականությունը՝ կոչ էր արվում Թուրքիային առերեսվել անցյալին:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 26 ապրիլի, 2016, էջ 1, 3:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 3:

Բելգիայի խորհրդարանում կառավարության անունից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելը դատապարտել է Բելգիայի վարչապետը:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բանաձևեր են ընդունել Բրազիլիայի Դաշնային Սենատը, Բելգիայի խորհրդարանը, Լյուքսեմբուրգի Պատգամավորների պալատը, Սան Մարինոյի օրենսդիր մարմինը, Պարագվայի Սենատը: Ռուսաստանի, Արգենտինայի, Բոլիվիայի, Չիլիի, Կանադայի օրենսդիր մարմինները վերահաստատել են նախկինում արված իրենց հայտարարությունները:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձև է ընդունել Լատինական Ամերիկայի և Կարիբյան ավազանի երկրների 23 օրենսդիր մարմիններ միավորող Լատինամերիկյան խորհրդարանը¹:

2015 թ. հոկտեմբերին Երևանում կայացած 80 պետություն ներկայացնող «Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպության» արտգործնախարարների համաժողովն ընդունել է Հայաստանի կողմից նախաձեռնած «Ցեղասպանության կանխարգելման մասին» բանաձևը: Մի շարք պետությունների ղեկավարներ իրենց երկրներում մասնակցել են Մեծ եղեռնի հիշատակի միջոցառումներին: Տարբեր երկրների առաջնորդներ ու ղեկավարներ, կառավարություններ և խորհրդարաններ իրենց գորակցությունն են հայտնել հայ ժողովրդին:

Բանաձևն այս անգամ ոչ միայն վերահաստատեց ցեղասպանության ճանաչումը, այլև Թուրքիային կոչ արեց այն ճանաչելու միջոցով դուռ բացել հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման համար: Նման ձևակերպում միջազգային որևէ կառույց դեռ չէր արել՝ հարաբերությունների կարգավորումը պայմանավորելով ցեղասպանության ճանաչմամբ:

Եվրախորհրդարանը Թուրքիային կոչ էր անում օգտագործելու Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը՝ որպես հնարավորություն շարունակելու իր ջանքերը արխիվները բացելու, իր անցյալին առերեսվելու ուղղությամբ: «Ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը և դրանով հայ և թուրք ժողովուրդների իրական հաշտեցման ճանապարհը հարթել», – ասված է ընդունված փաստաթղթում:

Եվրախորհրդարանում Հայոց ցեղասպանության քննարկման ժամանակ միջադեպ տեղի ունեցավ: Իտալիան ներկայացնող եվրախորհրդարանական Մարիո Բորգեզիոն իր ելույթի ընթացքում խիստ վրդովվեց հիշելով, թե ինչպես էր Թուրքիայի նախագահը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու համար սպառնացել Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսին. «Այսպես մաֆիոզի պես խոսելով էլ՝ նա դեռ ցանկանում է մուտք գործել ԵՄ: Այդպիսի պահվածքով Թուրքիան չի կարող մուտք գործել Եվրամիություն», – ասել է նա:

Հռոմի պապի հասցեին հնչած վիրավորանքները եվրապատվիրակներին դրդեցին բանաձևի տեքստում հղում կատարելու Հռոմի պապի հայտարարությունից: «Եվրախորհրդարանը ողջունում է Հռոմի պապի ապրիլի 12-ի ուղերձը, որում նա հիշատակել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը խաղաղության ու հաշտության ոգով», – նշված է Եվրախորհրդարանի բանաձևում:

Դրանից մեկ շաբաթ անց՝ ապրիլի 22-ին, Ավստրիան ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Ավստրիայի Ազգային խորհրդի նախագահ Դորիս Բուրեսը նշեց, որ 1915 թ. ապրիլի 24-ին Օսմանյան կայսրությունում հայ մտավորականության և առաջնորդների ձերբակալմամբ սկիզբ առած տեղահանությունների և հալածանքների քաղաքականությունը ավարտվեց հայերի ցեղասպանությամբ:

«20-րդ դարի պատմության մշակումը նախընթաց տասնամյակներում մեծ առաջընթաց է արձանագրել: Պատմական մեղսակցության ընդունումը հետևողական հաշտեցման նախապայման է: Այս գիտակցությամբ և նպատակ ունենալով սատարել Հայաստանի և Թուրքիայի հաշտեցմանը՝ Ավստրիայի խորհրդարանում ներկայացված բոլոր վեց խորհրդարանական խմբակցությունների նախագահները համատեղ հայտարարություն են ընդունել Օսմանյան կայսրությունում հայերի հանդեպ իրագործված ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ»², – ասել է Բուրեսը: Ավստրիայի խորհրդարանի ընդունած բանաձևում նույնպես հղում էր արվում Հռոմի պապի ուղերձին: Նշվում էր, որ 100 տարի առաջ հայերի դեմ իրագործված հանցագործությունը, որը

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 3:

² «Հիշում են և պահանջում», Ե., 2015, էջ 34-42:

Ֆրանցիսկոս պապը որակել էր «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն», հստակորեն ի ցույց է դնում հիշողության մշակույթի անհրաժեշտությունը¹:

Ավստրիայի խորհրդարանի բանաձևը առանձնացավ նրանով, որ պաշտոնական Վիեննան փաստացի ընդունեց Ավստրոհունգարիայի մեղսակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը: «Ելնելով պատմական պատասխանատվությունից (Ավստրո-հունգարական միապետությունը Առաջին աշխարհամարտում դաշնակցում էր Օսմանյան կայսրության հետ) մեր պարտականությունն է այս սարսափելի իրադարձությունները ճանաչել ցեղասպանություն և դատապարտել: Թուրքիան նույնպես պարտավոր է անկեղծորեն առերեսվել իր անցյալի մութ ու ցավալի դրվագին և Օսմանյան կայսրությունում հայերի դեմ իրագործված հանցագործությունը ճանաչել ցեղասպանություն»², – ասված է ապրիլի 22-ին Ավստրիայի խորհրդարանի ընդունած բանաձևում:

2015 թ. ապրիլի 23-ին՝ Բեռլինի մայր տաճարում Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված արարողության ժամանակ, Պերմանիայի նախագահը պաշտոնապես ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ու նույնպես խոսեց իր երկրի մեղսակցության մասին:

«Հայերին վիճակված ձակատագիրը զանգվածային բնաջնջման, էթնիկ գտումների, տեղահանումների և, այո՛, ցեղասպանությունների պատմության օրինակ է: Այս ծրագրված, հաշվարկված հանցանքը հայերին բաժին ընկավ միայն մեկ պատճառով. նրանք հայեր էին», – ասել է Պերմանիայի նախագահը՝ հավելելով. «Այս քայլով Պերմանիան իր հարգանքի տուրքն է մատուցում Առաջին համաշխարհային պատերազմի քողի տակ Օսմանյան կայսրությունում ցեղասպանված հայերի հիշատակին»³: Նախագահ Գաուկի հայտարարությունը կարևոր է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման տեսանկյունից, այլև արժեքավոր ներդրում է ցեղասպանության և մարդկության դեմ հանցագործությունների կանխարգելման միջազգային հանրության միասնական ջանքերում: «Պերմանացիներս միասնական պետք է աշխատենք, քանի որ հայերի ցեղասպանության պարագայում մեղսակից ենք, ուստի մենք էլ ենք պատասխանատվություն կրում», – ասված է նրա հայտարարության մեջ:

Հայ ժողովրդի համար չափազանց կարևոր է, որ Հայոց ցեղասպանության փաստը հիշատակվեց Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսի կողմից մատուցված պատարագում, ոգեկոչման միջոցառումներին մասնակցելու համար Երևան ժամանած Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Սերբիայի և Կիպրոսի նախագահների ելույթներում, Վաշինգտոնի Մայր տաճարում կայացած ոգեկոչման արարողության ժամանակ, Պերմանիայի նախագահ Յոախիմ Գաուկի պատմական խոսքում, որում նա ուղիղ խոսեց Կայսերական Պերմանիայի մեղսակցության մասին:

2015 թ. ապրիլի 24-ին Բուլղարիայի խորհրդարանը ընդունեց բանաձև՝ դատապարտելով ցեղասպանությունը և ապրիլի 24-ը նույնպես հռչակելով Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Իր երկրի խորհրդարանին նույն քայլը կատարելու կոչ արեց Ռումինիայի նախագահը, որն առաջին անգամ հատուկ ուղերձ հղեց Հայոց ցեղասպանության կապակցությամբ: Կլաուս Յոհաննիսը նաև Թուրքիային կոչ արեց ճանաչելու հայերի ողբերգությունը:

«100 տարի առաջ տեղի ունեցած ողբերգության պատմական փաստի ճանաչումը կարևոր և անհրաժեշտ ազդակ է ատելությունը, անհանդուրժողականությունը, ռասիզմը և այլատյացությունը արմատախիլ անելու համար», – նշել է նախագահ Յոհաննիսը: Նույն օրը՝ ապրիլի 24-ին, Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի առիթով հայտարարություն տարածեց Ռումինիայի խորհրդարանի մարդու իրավունքների հանձնաժողովը⁴:

Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի առիթով ուղերձ հղեց նաև ԱՄՆ նախագահը: Բարաք Օբաման «ցեղասպանություն» եզրը չկիրառեց, բայց հիշատակեց Հռոմի պապի հայտարարությունը: «Ես բազմիցս հայտարարել եմ, որ 1915 թ. դեպքերի վերաբերյալ իմ հայացքներն ու տեսակետը չեն փոխվել: Փաստերի լիարժեք, բացահայտ և շիտակ ճանաչումը բխում է բոլորիս շահերից: Ազգերն ու ժողովուրդներն ավելի ուժեղ են դառնում և կարող են հիմք ստեղծել առավել արդար և հանդուրժող ապագայի համար՝ ընդունելով անցյալի ցավոտ դրվագները: Մենք ողջունում ենք Հռոմի պապի տեսակետի արտահայտումը, հայ, թուրք և շատ այլ պատմաբանների հայացքները, որոնք փորձել են

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 16, 17 ապրիլի, 2015, էջ 1, 3:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվար, 2016, էջ 3:

³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 ապրիլի, 2015, էջ 1, 4:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 ապրիլի, 2015, էջ 1, 4:

լույս սփռել պատմության այս մութ էջերի վրա», – ասված է ԱՄՆ նախագահի՝ 2015 թ. ապրիլի 24-ին հրապարակված ուղերձում: «Այս կարևորագույն պահին մենք կանգնած ենք հայ ժողովրդի կողքին և հիշում ենք նրանց կորուստները: Մենք խոստանում ենք, որ կորուստները չեն մոռացվի: Եվ մենք պարտավորվում ենք դասեր քաղել այս ցավալի ժառանգությունից, որպեսզի ապագա սերունդները չկրկնեն մեր սխալները»¹:

2015 թ. ապրիլին տասնյակ երկրներում նահանգային ու քաղաքային օրենսդիր մարմիններում ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բազմաթիվ հայտարարություններ ընդունվեցին: Խնդիրը բարձրացվեց տարբեր մակարդակներով՝ 5 մայրցամաքներում ընդգծելով ցեղասպանության ճանաչման ու իրերն իրենց անուններով կոչելու կարևորությունը: Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլի մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ ստեղծվել են բոլոր հիմքերը և նախադրյալները, որ խնդիրը դիտարկվի ոչ միայն պատմագիտական, այլ նաև միջազգային իրավագիտական հարթության վրա: Այն ուներ «20-րդ դարի ցեղասպանությունների համեմատական վերլուծություն» խորագիրը: Պատահական չէ, որ ցեղասպանության դեմ պայքարող երկրների միջազգային ընկերակցության 12-րդ համաժողովը, որը կայացավ Երևանում 2015 թ. հուլիսին, ընդգծեց, որ իր գոյության 21 տարիների ընթացքում այն ուսումնասիրել է ոչ միայն հայերի, հույների, ասորիների և ուրիշ այլ ժողովուրդների ցեղասպանությունների տառապանքի փորձը, այլև պայքարել է այդ հանցագործության արդարացման և ժխտողականության դեմ: Ապագա տարիներին ընկերակցության հիմնական նպատակը ոչ միայն ցեղասպանության հետևանքները արձանագրելն է, այլև այն հաղթահարելը:

Սկիզբ է դրվում մեկ այլ գործընթացի, երբ ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը քաղաքական դաշտից տեղափոխվում է միջազգային իրավունքի, պահանջատիրության դաշտ, ընդ որում՝ փոխհատուցումը տարբեր կերպ կարող է լինել՝ բարոյական, քաղաքական, տնտեսական, նաև տարածքային: Պետք է լավ ուսումնասիրել բոլոր հնարավորությունները և միջազգային ատյաններում բարձրացնել այդ հարցը: Առաջիկա տասնամյակը պետք է լինի հատուցում ստանալու համար պայքարի տասնամյակ: Մեր կարծիքով պետք է ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի հիման վրա պահանջատիրական խնդիրներ ներկայացվեն միջազգային ատյաններին՝ Հայոց ցեղասպանության փոխհատուցման պահանջով:

Այսպիսով՝ ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը նոր թափ է ստացել, որի հետ անհրաժեշտ է զուգակցել ու աշխուժացնել պայքարը եվրոպական դատարաններում Թուրքիայի նկատմամբ պահանջատիրության և հատուցման հարցերի կապակցությամբ՝ ստեղծելով դրա օրինական, պատմաիրավական փաստաթղթային բոլոր հիմքերը:

Ցեղասպանությունը ճանաչած երկրները 2015 թ. հուլիսին արդեն 25-ն էին:

Պատահական չէ, որ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության խորհրդարանը 2016 թ. հունիսի 2-ին գրեթե միաձայն ընդունեց Հայոց ցեղասպանության դատապարտման բանաձևը:

Գերմանիայի Բունդեսթագը ամրագրում է իր 2016 թ. հունիսի 2-ին ընդունված բանաձևը, որը նվիրված է ինչպես Եղեռնի զոհերի հիշատակին, այնպես էլ իրադարձությունների պատմական գնահատականին՝ նպատակ ունենալով նպաստել թուրքերի և հայերի միջև հաշտությանը: Բունդեսթագում տեղի ունեցած հատուկ նիստի ընթացքում բոլոր խմբակցություններից ելույթ ունեցողները և Գերմանիայի նախագահը նույնպես այդ քննարկման նախօրյակին դատապարտեցին հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանությունը. ոգեկոչեցին զոհերին ու հաշտության կոչ արեցին:

Բանաձևում նշվում է, որ երկու ժողովուրդների միջև հաշտեցման մասին կարելի է մտածել միայն այն դեպքում, եթե 100 տարի առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունները հիմնավորապես պարզաբանվեն, և փաստերը այլևս չժխտվեն: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ հայերի տեղահանման և սպանությունների պատմության հետ առերեսվելիս պատմաբաններն ու լրագրողները Թուրքիայում կարողանան ազատ գործել՝ չվախենալով քաղաքական հետապնդումներից:

Բանաձևի ընդունումից հետո Գերմանիայում Թուրքիայի դեսպանը անմիջապես հետ կանչվեց Անկարա: Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը, որը գտնվում էր Քենիայում, հայտարարեց, թե Բունդեսթագի որոշումը շատ բացասական հետևանքներ է թողնելու թուրք գերմանական երկկողմ հարաբերությունների վրա: Անկարան մեծ աղմուկ է բարձրացրել Բունդեսթագի որոշման կապակցությամբ՝ սպառնալով Գերմանիայի հետ

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 ապրիլի, 2015, էջ 3:

առևտրատնտեսական հարաբերությունները սահմանափակել և դեսպանին հետ կանչել՝ նաև հիմք ընդունելով նախկինում այլ երկրների կողմից ընդունած բանաձևերի պատմությունը: Այնուհանդերձ, Բունդեսթագի ընդունած բանաձևը իր ուրույն դերը ունեցավ ցեղասպանությունների ճանաչման և կանխարգելման գործում: «Գերմանիայի Բունդեսթագի կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձևի ընդունումը իսկապես պատմական քայլ էր արդեն ոչ միայն Հայաստանի և հայ ժողովրդի, Գերմանիայի և գերմանացի ժողովրդի, այլև ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի համար: Այն խորհրդանշում է ժողովրդավարության, համամարդկային արժեքների գերակայությունը և ընդգծում Գերմանիայի հետևողական դերն այդ արժեքների պահպանման գործում: Այն ուղերձ է ամբողջ աշխարհին առ այն, որ մարդկության դեմ գործած նույնիսկ հարյուրամյա վաղեմության հանցագործությունները ոչ միայն չեն մոռացվում, այլև դատապարտվում են ճշմարիտ բնորոշմամբ»¹, – ասված է Բունդեսթագի նախագահին ուղարկած ՀՀ նախագահի շնորհակալական խոսքում:

Անկասկած, Բունդեսթագի ընդունած բանաձևը նոր թափ հաղորդեց Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին: Ուստի պատահական չէ, որ 2019 թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ ներկայացուցիչների պալատն ու Սենատը գրեթե միաձայն ընդունեցին թիվ 296 և 150 բանաձևերը, որով ԱՄՆ կոնգրեսը, ըստ էության, ընդունեց ու դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը և հաստատեց նրա պաշտոնական ու շարունակական ոգեկոչումը:²

Արդեն 2021 թ. ԱՄՆ նոր նախագահ Ջո Բայդենը իր ապրիլյան չորսյան ուղերձում հիշատակեց «Հայոց ցեղասպանություն» արտահայտությունը, որին թուրքական կողմը անմիջապես հակադարձեց շատ բուռն, իսկ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Չաուշօղլին հայտարարեց, թե միևնույն է դա ոչինչ չասող հայտարարություն է, քանզի Թուրքիան հավատարիմ է իր ժողովրդական քաղաքականությանը:

Փաստորեն՝ արդեն աշխարհի շուրջ 30 երկրների խորհրդարաններ պաշտոնապես դատապարտել են Հայոց ցեղասպանությունը: Սակայն Թուրքական հանրապետությունը չի առերեսվում իր պատմության հետ և չի ընդունում կատարված փաստը՝ շարունակելով այս հարցում ժխտողական քաղաքականությունը:

Թուրքիան ոչ միայն դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեց ՀՀ-ի հետ, այլև թուրք-հայկական պատերազմից 100 տարի անց՝ 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին, Արցախյան հարցի իր նախապայմանը փորձեց լուծել ուժի միջոցով: Նրա անմիջական հրահրմամբ և աջակցությամբ «Եղբայր» Ադրբեջանի կողմից Արցախի և Հայաստանի հանրապետությունների դեմ սանձազերծված պատերազմի ու չդադարող ռազմական ագրեսիայի հետևանքով բռնազավթեց Արցախի հանրապետության տարածքի շուրջ 75%-ը, ընդ որում՝ ոչ միայն նախկինում ազատագրված 7 շրջանները, նաև Հադրութն ու Շուշին: Զբավարարվելով այդ ամենով՝ նույն Թուրքիայի խորհրդով Ադրբեջանը 2021թ. մայիսին ներխուժեց Հայաստանի անկախ հանրապետության սուվերեն տարածք՝ ստեղծելով իրական վտանգ հայոց պետականության գոյության համար, ռեալ «սպառնալիք հայ ժողովրդի անվտանգության համար, փորձ անելով, այսպես կոչված, զանգեզուրյան միջանցքով կապ հաստատել Նախիջևանով Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև՝ կենսագործելու համար պանթուրքիզմի վաղուցվա ծրագիրը:

Эдик Минасян, АРМЯНО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ РА. Всестороннее рассмотрение соответствующих фактов в статье показывает, что Турция одной из первых признала независимость Армении, но никаких дипломатических отношений между странами установлено не было, поскольку Анкара представила властям Армении предварительные условия: не упоминать Геноцид армян 1915 года, официально отказаться от претензий, оказать давление на то, чтобы остановить борьбу за Нагорный Карабах, признать суверенитет и территориальную целостность Азербайджана. При этом Турция потребовала от Республики Армения воздержаться от действий, противоречащих интересам Турции и любым способом нейтрализовать антитурецкую деятельность армян диаспоры. Республика Армения отвергла эти предварительные условия и требования, несовместимые с международной практикой. Турция, в свою оче-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 հունիսի, 2016, էջ 1:

² Տե՛ս Հայ դատի տարեգիրք 2020, Ե., 2021, էջ 15:

редь, заняла ярко выраженную антиармянскую позицию, в одностороннем порядке закрыв границу с Арменией, продолжая держать Армению в блокаде. Поэтому не случайно подходы Турции к нормализации отношений с Арменией во многом были обусловлены достижениями армянских вооруженных сил в Арцахе, ведь чем очевиднее были эти успехи, тем жестче становилась позиция Турции по отношению к Армении. Это проявилось во время освобождения Карвачара (начало апреля 1993 г.) вооруженными силами Армении, после чего Турция не только закрыла границу, но и начала накапливать войска у границы с Арменией, но резкая реакция России удержала Турцию от ее дальнейших действий. Считаем уместным упомянуть, что в обсуждаемый период такой подход Турции в вопросе нормализации отношений с Арменией представлял серьезную угрозу нашей национальной безопасности. Анализируя влияние экономического фактора, представляющего взаимный интерес, в армяно-турецких отношениях, было подчеркнуто, что каким бы благоприятным ни было развитие экономических отношений с Арменией для Турции, Армения не представляет серьезного интереса для Турции с точки зрения ее экономического развития. Некоторая активизация не дает оснований охарактеризовать это как серьезный прорыв в нормализации армяно-турецких отношений. Поэтому не случайно при определенной перспективе армяно-турецкого экономического сотрудничества турецкая сторона пыталась создать иллюзию некоторого прогресса в армяно-турецких отношениях с руководством Армении, тем самым побуждая руководство Армении убедить диаспору прекратить поощрение процесса международного признания Геноцида армян. Это обстоятельство, безусловно, также свидетельствует о влиянии процесса международного признания Геноцида армян на армяно-турецкие отношения. Что касается экономического фактора, то тот факт, что руководство Армении не проанализировало в свое время должным образом инициативы турецкой стороны по активизации экономических контактов между двумя странами, даже не уловило тот момент, что экономический фактор и турецкая версия решения Карабахского конфликта были комбинированными. Между тем, с выдвинутыми предварительными условиями Турция пыталась сделать Армению своим прислужником, и через нее диктовать свою волю также армянам диаспоры. Касаясь армяно-турецких контактов на уровне неправительственных организаций, было отмечено, что деятельность таких организаций изначально была обречена на провал из-за крайне противоположных взглядов сторон. Руководство Республики Армения в то время, зная о таких контактах, однако не проанализировало должным образом их возможные положительные и отрицательные последствия как для Республики Армения, так и для диаспоры: оно не выразило четкой позиции по этому вопросу.

Между тем последующий ход событий показал, что Турция, используя наличие таких контактов, пыталась вывести вопрос Геноцида армян из политической в сферу научных и общественных дискуссий, в очередной раз стремясь остановить процесс международного признания Геноцида армян.

По большому счету, той же цели преследовал выдвинутый турецким руководством лозунг «ноль проблем с соседями», который, несмотря на предпринятые конкретные шаги, не приводит к нормализации армяно-турецких отношений. Таким образом, позитивные иногда проблески в политике турецкого руководства в отношении с Арменией можно объяснить различными геополитическими интересами Турции, в частности, вопросом вступления в Евросоюз.

Конкретными фактами доказано, что даже факт подписания 10 октября 2009 года знаменитых Цюрихских протоколов не смог заставить Турцию выполнить взятые на себя обязательства, отказаться от выдвижения предварительных условий для установления дипломатических отношений с Арменией.

Анализируя содержание Цюрихских протоколов, было отмечено, что это не полностью отвечает жизненно важным интересам всех армян, поскольку определенные положения протоколов, особенно положение о взаимном признании границ, делают бессмысленным продолжение процесса международного признания Геноцида армян, а также шаги, которые необходимо будет предпринять для преодоления последствий.

Особое внимание было уделено тому факту, что в обсуждаемый период в процессе международного признания Геноцида армян наблюдается новое явление: некоторые европейские страны принимают законы, криминализирующие отрицание геноцида, некото-

рые из которых нельзя назвать доработанными, что также влияет на сам процесс в будущем. Подводя итоги усилий второго президента Армении по нормализации армяно-турецких отношений, было подчеркнуто, что они, как и при его предшественниках, не привели к установлению дипломатических отношений между двумя странами, а Турция, по сути, снова получила шанс показать миру свое «страстное желание» урегулировать отношения с Арменией.

Представляя 100-летие Геноцида армян и дальнейший процесс признания в контексте армяно-турецких отношений, в статье обращается особое внимание на то, что накануне 100-летия Геноцида армян официальная Турция не отказывается от своей политики отрицания Геноцида армян, тем не менее, вносит некоторые изменения в свою стратегию. Смыслом таких изменений стали выдвинутые Эрдоганом и Давутоглу тезисы о «совместной скорби» и «справедливой памяти». Было подчеркнуто, что такое новое проявление турецкого отрицания было не менее опасным, поскольку это была попытка приравнять «палача» к «жертве». Далее было отмечено, что такой подход Турции не дал ощутимых результатов, поскольку в контексте 100-летия Геноцида армян продолжался процесс официального признания и осуждения Геноцида армян различными странами и авторитетными международными организациями. Тот факт, что после принятия резолюции 100-летия Геноцида армян в армянских реалиях не был оставлен без внимания вопрос переноса Геноцида в правовое поле помимо признания Геноцида, и совершенствования международного права, внеся новую формулировку - «патрицид». В этой связи было подчеркнуто, что реализация такой идеи, хотя и приветствуется, потребует огромных усилий и энергии. Кроме того, была отмечена идея о том, что возможность реализации этих положений будет намного больше, если Армения станет одним из влиятельных «игроков» в регионе, диктующих свои правила игры. Что касается дальнейших усилий властей Армении по установлению дипломатических отношений между двумя странами, то очевидно, что терпеть деструктивный подход Турции к этому вопросу бесконечно не представлялось возможным. Следовательно, выступление Президента Республики Армения 20 сентября 2017 года с трибуны Генеральной Ассамблеи ООН стало первым логическим шагом на пути к отмене Цюрихских протоколов Республикой Армения, процесс, который пришел к своему логическому завершению 1 марта 2018 года указом Президента РА «О прекращении процедуры установления армяно-турецких отношений».

Мало того, что Турция не установила дипломатические отношения с Арменией, но и через 100 лет после турецко-армянской войны, 27 сентября 2020 года сделала попытку силой дать решение своему предусловию по Арцахскому вопросу. Путем ее непосредственного подстрекательства и поддержке «братскому» Азербайджану война, развязанная против Республики Арцах и Республики Армения, посредством военной агрессии было захвачено около 75% территории Республики Арцах, не только 7 ранее освобожденных районов, но также Гадрут и Шуши. Не удовлетворившись всем этим, по совету той же Турции, Азербайджан в мае 2021 года вторгся на суверенную территорию независимой Республики Армения, создав реальную угрозу существованию армянской государственности, реальную «угрозу безопасности армянского народа», пытаясь через так называемый Зангезурский коридор соединить через Нахичевань Азербайджан и Турцию для реализации давней программы пантюркизма.

Ключевые слова: 2009 г. Цюрихский протокол, предварительные условия, футбольная дипломатия, антиармянская позиция, Арцахский вопрос, Геноцид армян, международное признание, отрицание, руководство РА.

Edik Minasyan, ARMENIAN-TURKISH RELATIONS DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE OF THE RA. A comprehensive examination of the relevant facts in the article shows that Turkey was one of the first to recognize the independence of Armenia, but no diplomatic relations were established between the countries, since Ankara presented the Armenian authorities some preconditions: not to mention the 1915 Armenian Genocide, to renounce claims officially, to put pressure on to stop the struggle for Nagorno-Karabakh, to recognize the sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan. At the same time, Turkey demanded that the Republic of Armenia refrain from actions contrary to the interests of Turkey and in any way neutralize the anti-Turkish activities of the Armenians of the Diaspora. The Republic of Armenia rejected these preconditions and requirements, which are incompatible with the international

practice. Turkey, in its turn, took a pronounced anti-Armenian position, unilaterally closing the border with Armenia, continuing to keep Armenia in a blockade. Therefore, it is no coincidence that Turkey's approaches to normalizing relations with Armenia were largely conditioned by the achievements of the Armenian armed forces in Artsakh, because the more obvious these successes, the tougher Turkey's position towards Armenia became. This manifested itself during the liberation of Karvachar (early April 1993) by the armed forces of Armenia, after which Turkey not only closed the border, but also began to accumulate troops near the border with Armenia, but Russia's sharp reaction deterred Turkey from further actions. We consider it appropriate to mention that during the period under discussion, such an approach of Turkey to the issue of normalizing relations with Armenia posed a serious threat to our national security. Analyzing the influence of the economic factor of mutual interest in the Armenian-Turkish relations, it was emphasized that no matter how favorable the development of economic relations with Armenia is for Turkey, Armenia is not of serious interest for Turkey in terms of its economic development. Some activation does not give us grounds to characterize this as a serious breakthrough in the normalization of the Armenian-Turkish relations. Therefore, it is no coincidence that, given a certain perspective of the Armenian-Turkish economic cooperation, the Turkish side tried to create the illusion of some progress in the Armenian-Turkish relations with the Armenian leadership, thereby prompting the Armenian leadership to convince the diaspora to stop encouraging the process of the international recognition of the Armenian Genocide. This circumstance, of course, also testifies to the impact of the process of the international recognition of the Armenian Genocide on the Armenian-Turkish relations. As for the economic factor, the fact that the Armenian leadership did not properly analyze in previous period the initiatives of the Turkish side to intensify economic contacts between the two countries, did not even catch the moment that the economic factor and the Turkish version of the solution to the Karabakh conflict were combined. Meanwhile, with the preconditions put forward, Turkey tried to make Armenia its servant, and through it to dictate its will to the Armenians of the Diaspora. Concerning the Armenian-Turkish contacts at the level of non-governmental organizations, it was noted that the activities of such organizations were initially doomed to failure due to the extremely opposite views of the parties. The leadership of the Republic of Armenia at that time, being aware of such contacts, however, did not properly analyze their possible positive and negative consequences both for the Republic of Armenia and for the Diaspora: it did not express a clear position on this issue.

Meanwhile, the subsequent course of the events showed that Turkey, using the presence of such contacts, tried to move the issue of the Armenian Genocide from the political sphere to the sphere of scientific and public discussions, once again striving to stop the process of the international recognition of the Armenian Genocide.

By and large, the same goal was pursued by the slogan "zero problems with neighbors" put forward by the Turkish leadership, which, despite the specific steps taken, does not lead to the normalization of the Armenian-Turkish relations. Thus, sometimes positive glimpses in the policy of the Turkish leadership in the relations with Armenia can be explained by various geopolitical interests of Turkey, in particular, the issue of joining the European Union.

Specific facts have proved that even the fact of signing the famous Zurich Protocols on October 10, 2009 could not force Turkey to fulfill its obligations, to refuse to put forward preconditions for the establishing diplomatic relations with Armenia.

Analyzing the content of the Zurich Protocols, it was noted that this does not fully meet the vital interests of all Armenians, since certain provisions of the protocols, especially the provision on mutual recognition of borders, make it senseless to continue the process of the international recognition of the Armenian Genocide, as well as steps to be taken to overcome consequences.

Particular attention was paid to the fact that during the period under discussion a new phenomenon was observed in the process of the international recognition of the Armenian Genocide: some European countries are adopting laws criminalizing the denial of the genocide, some of which cannot be called finalized, which also affects the process itself in future. Summing up the results of the efforts of the second president of Armenia to normalize the Armenian-Turkish relations, it was emphasized that they, like during his predecessors, did not lead to the establishment of diplomatic relations between the two countries, and Turkey, in fact, got one more chance to show the world its "passionate desire" to settle relations with Armenia.

Presenting the Centennial of the Armenian Genocide and the further process of recognition in the context of the Armenian-Turkish relations, the article draws special attention to the fact that on the eve of the Centennial of the Armenian Genocide, official Turkey does not change its policy of denial of the Armenian Genocide, nevertheless, it makes some changes into the strategy. The meaning of such changes was the theses put forward by Erdogan and Davutoglu about "common grief" and "fair memory". It was emphasized that such a new manifestation of Turkish denial was no less dangerous, since it was an attempt to equate "executioner" with "victim". It was further noted that this approach of Turkey did not give tangible results, since in the context of the Centennial of the Armenian Genocide, the process of the official recognition and condemnation of the Armenian Genocide by various countries and authoritative international organizations continued. The fact that after the adoption of the resolution on the Centennial of the Armenian Genocide in the Armenian realities the issue of transferring the Genocide to the legal field, in addition to the recognition of the Genocide, and the improvement of the international law, introducing a new wording - "patricide", was not ignored. In this regard, it was emphasized that the implementation of such an idea, although welcomed, would require tremendous efforts and energy. In addition, the idea was noted that the possibility of implementing these provisions will be much greater if Armenia becomes one of the influential "players" in the region, dictating its own rules of the game. As for the further efforts of the Armenian authorities to establish diplomatic relations between the two countries, it is obvious that it was not endlessly possible to endure Turkey's destructive approach to this issue. Consequently, the speech of the President of the Republic of Armenia on September 20, 2017 at the UN General Assembly was the first logical step towards the abolition of the Zurich Protocols by the Republic of Armenia, a process that came to its logical conclusion on March 1, 2018 by the decree of the President of the Republic of Armenia "On the termination of the procedure for establishing the Armenian Turkish relations".

Not only did Turkey not establish diplomatic relations with Armenia, but 100 years after the Turkish-Armenian war, on September 27, 2020, it made an attempt to forcefully resolve its precondition on the Artsakh question. Through the direct instigation and support to "fraternal" Azerbaijan, it unleashed the war against the Republic of Artsakh and the Republic of Armenia, and, through military aggression, about 75% of the territory of the Republic of Artsakh was captured, not only 7 previously liberated regions, but also Hadrut and Shushi. Not satisfied with all this, on the advice of the same Turkey, Azerbaijan, in May 2021, invaded the sovereign territory of the independent Republic of Armenia, creating a real threat to the existence of the Armenian statehood, a real "threat to the security of the Armenian people", trying to connect Azerbaijan and Turkey through the so-called Zangezur corridor through Nakhichevan for the implementation of the long-standing program of Pan-Turkism.

Key words: 2009 Zurich Protocol, preconditions, football diplomacy, anti-Armenian position, Artsakh question, Armenian Genocide, international recognition, denial, RA leadership.

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORY AND CULTURE

JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

2021, № 2

Գլխավոր խմբագիր՝ Էդիկ Մինասյան
Խմբագիր՝ Միքայել Մալխասյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Տիգրան Ղանալանյան
Սրբագրումը՝ Մերի Հովհաննիսյանի
Համակարգչային ձևավորումը՝ Միքայել Մալխասյանի

Հասցեն՝ 0025, Երևան, Արովյան 52
Адрес-0025, Ереван, ул. Абовяна 52
Address: 0025, Yerevan, Abovyan 52
E-mail: histcultjournal@gmail.com
tel: 060-71-06-00, 055-92-88-00

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1
«Մեկնարկ» ՍՊԸ տպարան, Երևան, Արովյան 41

Издательство ЕГУ, Ереван, ул. Ал. Манукян 1
Типография ООО “Мекнарк”, Ереван, ул. Абовяна 41

Տպարանակը՝ 300